



Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού

Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Καταγραφή και Αξιολόγηση των Επεμβάσεων Συντήρησης
στα Ψηφιδωτά Δάπεδα της Κύπρου: Προβλήματα και
Προβληματισμοί**

Φοιτήτρια : Άντρεα Λουκαΐδου

A.M.: 52017029

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Στεφανία Χλουβεράκη

Αθήνα

Σεπτέμβριος, 2022

Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού

Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης

**«Καταγραφή και Αξιολόγηση των Επεμβάσεων Συντήρησης
στα Ψηφιδωτά Δάπεδα της Κύπρου: Προβλήματα και
Προβληματισμοί»**

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής

A/α	Όνοματεπώνυμο	Βαθμίδα / Ιδιότητα	Υπογραφή
1	Χλουβεράκη Στεφανία	Επίκουρη Καθηγήτρια	
2	Στεφανής Αλέξιος	Επίκουρος Καθηγητής	
3	Θεουλάκης Παναγιώτης	Καθηγητής	

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Άντρα Λουκαΐδου του Παναγιώτη, με αριθμό μητρώου 17029 φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού, του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, δηλώνω υπεύθυνα ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου.»

Η Δηλούσα
Άντρα Λουκαΐδου



Ευχαριστίες

Η εργασία αυτή έγινε με την καθοδήγηση της επιβλέπουσας καθηγήτριας Κας Στεφανίας Χλουβεράκη την οποία και ευχαριστώ θερμά για όλα. Καθοριστική ήταν η συμβολή του Δρ. Ελευθέριου Χαραλάμπους, Συντηρητή Αρχαιοτήτων του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, ο οποίος ως ειδικός σύμβουλος της Πτυχιακής με καθοδήγηση σε όλη την πορεία της εργασίας παρέχοντας γενναιόδωρα πληροφορίες και πρόσβαση σε υλικό για την ολοκλήρωση της μελέτης μου. Ευχαριστώ το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου για την παραχώρηση των Ετήσιων Εκθέσεων και των αρχείων του Κουρίου και της Κάτω Πάφου.
Σας ευχαριστώ.

Περίληψη

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι η καταγραφή των επεμβάσεων συντήρησης στα ψηφιδωτά δάπεδα της Κύπρου, μέσα από βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα, επίσκεψη σε Αρχαιολογικούς Χώρους και μελέτη των αρχείων του Κράτους που αφορούν στις δράσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Κύπρου Παγκύπρια και ειδικότερα των αρχείων του Κουρίου και της Πάφου. Αρχικά γίνεται αναφορά στο Νομικό Πλαίσιο κάτω από το οποίο εργάζεται το Τμήμα Αρχαιοτήτων και επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Κύπρου. Έπειτα περιγράφονται τα κυριότερα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται στη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων. Παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζονται οι ενέργειες και εργασίες συντήρησης και αναφέρονται παραδείγματα αποκαταστάσεων. Η εργασία αναφέρει τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα ψηφιδωτά λόγω των παλαιότερων επεμβάσεων καθώς και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι συντηρητές σήμερα λόγω των παλαιότερων τακτικών και της ελλιπούς τεκμηρίωσης που παρατηρείτο κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα μιας και δεν ήταν ανεπτυγμένη η επιστήμη της συντήρησης. Επίσης, γίνεται αναφορά στο Πρόγραμμα του Τμήματος Αρχαιοτήτων για τη Συντήρηση των Ψηφιδωτών Δαπέδων το οποίο εφαρμόζεται στην Κύπρο από το 2003. Το Πρόγραμμα αυτό είναι εναρμονισμένο με τις σύγχρονες τάσεις και αντιλήψεις στον τομέα της συντήρησης και παρακολουθεί τις εξελίξεις στο χώρο αυτό εφαρμόζοντας και τα διεθνή πρωτόκολλα. Στη συνέχεια συζητούνται τα προβλήματα, αναφέρονται κάποιοι προβληματισμοί και γίνονται κάποιες εισηγήσεις. Καταληκτικά φαίνεται ότι στην Κύπρο εφαρμόζεται ό,τι και στις άλλες χώρες και επισημαίνεται η επίσπευση της ψηφιοποίησης του μεγάλου όγκου των αρχείων η οποία θα βοηθήσει την εξελικτική πορεία του τομέα της συντήρησης των ψηφιδωτών.

Λέξεις κλειδιά: ψηφιδωτά δάπεδα, Κύπρος, Πάφος, Κούριο, συντήρηση, επεμβάσεις συντήρησης, αποσπάσεις, καταχώσεις, στέγαστρα.

Abstract

The purpose of this paper is to record the conservation interventions on the mosaic floors of Cyprus, through bibliographic and online research, visits to Archaeological Sites and the study of the State archives concerning the actions of the Department of Antiquities of Cyprus, all over Cyprus and particularly the archives of Kourio and Paphos. The paper refers to the Legal Framework followed by the Department of Antiquities and makes a brief historic review of Cyprus. It describes the main materials that were used and are used for the conservation of the floor mosaics. The theoretical background on which conservation actions and works are based is presented and examples of restorations are cited. The paper analyses the problems and damage of mosaic floors due to earlier interventions and the problems faced by conservators today, as a result of the older conservation techniques and the incomplete documentation observed during the 20th century when the science of conservation was not developed. Reference is also made to the Program of the Department of Antiquities for the Maintenance of Floor Mosaics which has been implemented in Cyprus since 2003. This Program is harmonized with modern trends and perceptions and monitors the developments in the field of conservation by applying international protocols. The paper then discusses the problems of conservation of mosaic floors and raises some concerns. Following that, certain suggestions are made as to how conservation of mosaic floors can be improved. It is observed that the Cyprus Department of Antiquities uses the same procedures and techniques for mosaic conservation as other countries. Finally, the paper highlights the need for the acceleration of the digitization of the large volume of archives which will help the evolution in the field of mosaic conservation.

Keywords: mosaic floors, Cyprus, Paphos, Kourio, conservation, conservation interventions, detachment, lifting, reburial, shelters

Πίνακας περιεχομένων

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ABSTRACT	6
1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ	8
1.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
1.2. ΣΤΟΧΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	9
1.3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	10
1.4. ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	10
2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	15
2.1. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ.....	15
2.2. ΑΝΑΦΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ	18
2.3. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΥΛΙΚΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ	18
2.3.1. <i>Κονιόματα</i>	18
2.3.2. <i>Συγκολλητικά</i>	20
3. ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ	21
3.1. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ	24
3.2. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ	26
3.3. ΣΩΣΤΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ	28
3.4. ΕΠΕΜΒΑΤΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ	28
3.4.1. <i>Στάδια Συντήρησης</i>	28
3.4.2. <i>Τεκμηρίωση</i>	31
3.4.3. <i>Απόσπαση και Επανατοποθέτηση Ψηφιδωτών Δαπέδων</i>	33
3.4.3.1. Η απόσπαση και επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού του Ορφέα.....	38
3.4.3.2. Αντιμετώπιση Αποσπάσεων	43
3.4.4. <i>Περιμετρική Στερέωση</i>	45
3.4.5. <i>Αισθητική Αποκατάσταση</i>	45
3.5. ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ	48
3.5.1. <i>Διαχείριση Ομβριων Υδάτων</i>	48
3.5.2. <i>Περιοδικές και Μόνιμες Καταχώσεις</i>	49
3.5.3. <i>Στέγαστρα</i>	51
4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	58
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	68
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	70

1. Προοίμιο

1.1. Εισαγωγή

Η Κύπρος είναι ένα νησί που λόγω της γεωγραφικής του θέσης και της μακραίωνης ιστορίας του διαθέτει μια πλούσια Πολιτιστική Κληρονομιά. Τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης εξακολουθούν να φέρνουν στο φως αντικείμενα μεγάλης αρχαιολογικής,



Εικόνα 1-1: Γεωγραφική θέση της Κύπρου, (2022), Α. Λουκαΐδου.

ιστορικής αλλά και καλλιτεχνικής αξίας. Τα αντικείμενα αυτά μπορούμε να τα γνωρίσουμε μέσα από τα Μουσεία και κατά χώραν (*in situ*) στους Αρχαιολογικούς Χώρους στους οποίους συναντούμε κατάλοιπα αρχαίων μνημείων, ναών και εκκλησιών, κάστρα, τείχη, υδραγωγεία, οικισμούς με νεκροπόλεις, θέατρα, δημόσια λουτρά και οικίες επιφανών και μη ανθρώπων. Αρκετά από τα κτίσματα αυτά φέρουν τοιχογραφίες και ψηφιδωτά¹ τόσο εντοιχία όσο και επιδαπέδια. Η εργασία αυτή ασχολείται με τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κύπρου στα οποία συναντούμε εξαιρετικά σχέδια ή παραστάσεις. Είναι φτιαγμένα με μικρές χρωματιστές ψηφίδες από πέτρα, γυαλί, κεραμικό ή άλλα υλικά τοποθετημένα και συγκολλημένα σε υπόστρωμα.

Ο πλούτος των ψηφιδωτών που συναντούμε στην Κύπρο μπορούμε να πούμε ότι είναι αντιστρόφως ανάλογος του μεγέθους του νησιού. Τα ανευρεθέντα ψηφιδωτά ανέρχονται στα 310 περίπου ψηφιδωτά δάπεδα, 35 βοτσαλωτά² και 117 μαρμαροθετήματα³. Υπάρχουν μαρτυρίες που αναφέρονται στην ύπαρξη και άλλων μη ανασκαμμένων ψηφιδωτών. Στον ευρύτερο χώρο της Εγγύς Ανατολής όπου υπάρχουν αναφορές για ψηφιδωτά κάποια από τα οποία χρονολογούνται γύρω στο 3000 π.Χ.. Στην Ελλάδα τα αρχαιότερα ψηφιδωτά δάπεδα που αναφέρονται

¹ Στην τέχνη όταν αναφερόμαστε στον όρο ψηφιδωτό εννοούμε μια διακοσμημένη επιφάνεια, δάπεδο, τοίχο ή οροφή η οποία καλύπτεται από παραστάσεις που είναι φτιαγμένες από μικρές ψηφίδες, διαφόρων χρωμάτων και υλικών, τοποθετημένες σε υπόστρωμα με συγκολλητικές ιδιότητες. Οι ψηφίδες από τις οποίες αποτελείται το ψηφιδωτό ονομάζονται ψήφος, αβάκια ή αβακίσκοι. Στην Αρχαιότητα τα μικρά κυβικά πετραδάκια χρησιμοποιούνταν σαν ψήφοι. Τα ψηφιδωτά δάπεδα στην Αρχαία Ελλάδα περιγράφονταν με τους όρους «δάπεδον ...εν αβακίσκοις συγκείμενον εκ παντίων λίθων», «έδαφος εκ ψήφων πολυτελών συγκείσθαι», «εκ ψήφων γέγραπται» (Χρυσόπουλος 1982). Η καλλιτεχνική αξία των ψηφιδωτών φαίνεται και μέσα από τον λατινικό όρο *μωσαϊκό* ο οποίος πιθανόν να σχετίζεται με τις Μούσες ή την επίκλησή τους. Τους πρώτους αιώνες της ανάπτυξης του το ψηφιδωτό είχε μεγάλη καλλιτεχνική αξία η οποία γύρω στον 4^ο αι. μ.Χ. διαφοροποιήθηκε όταν η θεματολογία των παραστάσεων άλλαξε (Britannica 2022, Χρυσόπουλος 1982).

² Τα βοτσαλωτά δάπεδα είναι η αρχαιότερη μορφή ψηφιδωτού δαπέδου και χρονολογείται από τον 8^ο αι. π.Χ.. Αποτελείται από στρογγυλεμένα βότσαλα στη φυσική τους κατάσταση και τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο για τη δημιουργία χριστικών και διακοσμητικών δαπέδων με γεωμετρικά αλλά και εικονιστικά σχέδια (Britannica χ. η., Χρυσόπουλος 1982).

³ Τα μαρμαροθετήματα είναι ψηφιδωτά, επιδαπέδια ή εντοιχία, τα οποία κατασκευάζονται από πολύχρωμα μαρμάρινα κομμάτια (Μπαμπινιώτης 2002) κομμένα σε διάφορα σχήματα, γεωμετρικά ή μη και σύμφωνα με το θέμα του σχεδίου (Χρυσόπουλος 1982).

χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αι.. Στην Κύπρο καταγράφονται βοτσαλωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. π.Χ. και μεταγενέστερα ψηφιδωτά δάπεδα της Ελληνιστικής, Ρωμαϊκής, Υστερορωμαϊκής και Παλαιοχριστιανικής Περιόδου.

Τα ψηφιδωτά αποτελούν ζωντανό δείγμα της αρχιτεκτονικής των προγόνων μας όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τη χρηστικότητα του χώρου, τη σημασία που έδιναν στο «εύ ζην», την ποιοτική πλευρά της ζωής, καθώς και στην αισθητική του χώρου διαβίωσής τους. Δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα, την οικονομική και πολιτική κατάσταση καθώς και για τα υλικά κατασκευής, την τέχνη και την τεχνική της εποχής κατά την οποία δημιουργήθηκαν.

Η πρώτη αναφορά που έγινε για την ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου στην Κύπρο μας ταξιδεύει πίσω στο 1563 στη Σαλαμίνα όπου ένας περιηγητής μιλά για ένα ψηφιδωτό στο χώρο του παλατιού (Υπηρεσία Κυπριακής Χειροτεχνίας 2017). Δεν συναντούμε άλλη αναφορά μέχρι το 19^ο αιώνα οπότε ανασκαφές από διάφορες αποστολές του εξωτερικού και μετά του Τμήματος Αρχαιοτήτων αρχίζουν μια πιο συστηματική καταγραφή των εργασιών που γίνονται στα μνημεία του νησιού.

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η μελέτη της διαχείρισης των ψηφιδωτών δαπέδων της Κύπρου από τη στιγμή της ανεύρεσής τους μέχρι τις μέρες μας.

1.2. Στόχοι Εργασίας

Έχει παρατηρηθεί πως δεν υπάρχει ένα ολοκληρωμένο αρχείο στο οποίο να καταγράφονται αλλά και να αναφέρονται αναλυτικά οι παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων της Κύπρου πριν από το 2003. Στόχος αυτής της εργασίας είναι η συγγραφή μιας μελέτης που να εξετάζει τις παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης έτσι ώστε να γίνουν κατανοητές και να βοηθήσουν στην συντήρηση των δαπέδων. Παράλληλα θα γίνει προσπάθεια εκτίμησης των επεμβάσεων συντήρησης, αναφορά στα προβλήματα που προέκυψαν από παλαιότερες επεμβάσεις και πως αυτές επηρέασαν και επηρεάζουν τη διατήρηση των ψηφιδωτών, καθώς και ποιες ενέργειες πρέπει να γίνουν για την περαιτέρω συντήρησή τους. Τέλος, θα επιχειρηθεί να γίνει μια σύγκριση των επεμβάσεων που γίνονται στη Κύπρο με τις προδιαγραφές που προβλέπονται από διεθνείς οργανισμούς και φορείς.

1.3. Μεθοδολογία

Για την παρούσα εργασία έγινε βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα, επίσκεψη σε Αρχαιολογικούς Χώρους, μακροσκοπική παρατήρηση και επισκόπηση των αρχείων του κράτους που αφορούν στις δράσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Κύπρου (Cyprus Government's Department of Antiquities). Αρχικά μελετήθηκαν οι Ετήσιες Εκθέσεις του Διευθυντή Αρχαιοτήτων (Annual Report of the Director of Antiquities for the year ___) από το 1914 μέχρι το 2010. Σε αυτές τις Ετήσιες Εκθέσεις αναφέρονται εργασίες και ανασκαφές που πραγματοποιούνταν στα μνημεία του νησιού. Με την αναζήτηση στις εκθέσεις για παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης ειδικά για τα ψηφιδωτά δάπεδα παρατηρήθηκε πως δεν υπάρχουν καταγεγραμμένες οι επεμβάσεις και πως δεν γινόταν συστηματική τεκμηρίωση και καταγραφή. Ακολούθησε μελέτη των αρχείων συντήρησης που τηρούνται Παγκύπρια όπου από το 2003 γίνεται μια συστηματική προσπάθεια συντήρησης σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις και τεχνικές.

Η πιο πάνω επισκόπηση, όπως αναφέρθηκε, δεν ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστική σε ό,τι αφορά τη λεπτομερή περιγραφή των εργασιών συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Αυτό οδήγησε σε αναζήτηση πληροφοριών για τις μεθόδους συντήρησης που πραγματοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, ιδιαίτερα στις γειτονικές με την Κύπρο χώρες, κατά την ίδια χρονική περίοδο. Φαίνεται ότι στις γειτονικές χώρες χρησιμοποιούσαν παρόμοια με τις εργασίες που πραγματοποιούνταν στη Κύπρο υλικά και μεθόδους συντήρησης (ICCROM 1977).

1.4. Νομικό Πλαίσιο

Η διαχείριση των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων που αφορούν στην Πολιτιστική Κληρονομιά της Κύπρου είναι αρμοδιότητα του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Δημοκρατίας από το 1931. Όλες οι εργασίες που διεξάγονται γίνονται σύμφωνα με τις πρόνοιες της νομοθεσίας.

Η διαχείριση των αρχαιοτήτων επί Τουρκοκρατίας λειτουργούσε με βάση τον Οθωμανικό Νόμο περί Αρχαιοτήτων του 1874. Επί Αγγλοκρατίας το 1905 θεσπίστηκε «Ο Περί Αρχαιοτήτων Νόμος». Το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου ιδρύθηκε το 1935. Με το Νόμο Περί Αρχαιοτήτων του 1935 ο έλεγχος των ανασκαφών και του Μουσείου πέρασε στην κυριότητα του Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Τέθηκαν αυστηρές προϋποθέσεις για την ανάληψη των ανασκαφών. Τα μνημεία κηρύχθηκαν σε Αρχαία Μνημεία Α΄ και Β΄ Πίνακα. Τα μνημεία του Α΄ Πίνακα ανήκουν

στη κυβέρνηση/κράτος. Τα μνημεία του Β' Πίνακα εξακολουθούν να ανήκουν στους ιδιοκτήτες τους αλλά υπάγονται στον έλεγχο του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Ο Περί Αρχαιοτήτων Νόμος αποτελείται από άρθρα τα οποία κατατάσσονται σε Μέρη: Μέρος I Γενικά, Μέρος II Αρχαία Μνημεία, Μέρος III Ανασκαφές, Μέρος IIIA Αρχαιότητες εντός της αποκλειστικής οικονομικής ζώνης και/ή της υφαλοκρηπίδας της Δημοκρατίας, Μέρος IV Μουσεία και Συμβουλευτικοί οργανισμοί, Μέρος V Ενοικιοστάσιο, Μέρος VI Φορολογικές απαλλαγές, Μέρος VII Διάφορα, Παράρτημα.

Κατά καιρούς η νομοθεσία τροποποιείται ώστε να διασφαλίζεται η ομαλή λειτουργία του Τμήματος.

Αποστολή του Τμήματος Αρχαιοτήτων σύμφωνα με το νόμο είναι η διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου. Στόχος του δεν είναι μόνο η προστασία των μνημείων αλλά και η διεξαγωγή συστηματικών και σωστικών ανασκαφών, η ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία αρχαιολογικών χώρων και μουσείων και η συντήρηση, αποκατάσταση και προβολή των αρχαίων μνημείων. Από τις αρχές του 20^{ου} αι. ξένες αρχαιολογικές αποστολές από διάφορα πανεπιστήμια, ιδρύματα και οργανισμούς του εξωτερικού σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων άρχισαν και συνεχίζουν να κάνουν ανασκαφές και μελέτες σε αρκετούς Αρχαιολογικούς Χώρους του νησιού.

Η τουρκική εισβολή του 1974 στερεί από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το δικαίωμα άσκησης της αποστολής του στα κατεχόμενα εδάφη από τα οποία ξένες αρχαιολογικές αποστολές έχουν αναστείλει τις εργασίες τους οι οποίες και επικεντρώθηκαν στις ελεύθερες περιοχές (Hadjicosti & Charalambous 2011). Μετά την τουρκική εισβολή, στα κατεχόμενα μέρη του νησιού όπου έπαψε να ισχύει κάθε νόμιμη αρχαιολογική δραστηριότητα πολλά μνημεία καταστράφηκαν, ναοί βεβηλώθηκαν, συλήθηκαν, χρησιμοποιούνται σαν στάβλοι, τζαμιά ή σαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις, πραγματοποιήθηκαν παράνομες ανασκαφές και πολλές αρχαιότητες πωλήθηκαν στο εξωτερικό. Η Κυπριακή Δημοκρατία έκτοτε αγωνίζεται για τον εντοπισμό, αγορά και επαναπατρισμό των αρχαιοτήτων που έχουν κλαπεί. Αρκετά έργα έχουν εντοπιστεί στο εξωτερικό και η Κυπριακή Δημοκρατία και η Εκκλησία της Κύπρου κατάφεραν μετά από πολλούς αγώνες να επαναπατρίσουν τα έργα αυτά.

Η Εκκλησία της Κύπρου κέρδισε τη δίκη που έγινε στην Ινδιανάπολη των ΗΠΑ και τα περίφημα εντοίχια ψηφιδωτά της Παναγίας της Κανακαριάς από τη Λυθράγκωμη⁴ επαναπατρίστηκαν το 1991, και τα ψηφιδωτά των Αποστόλων Μάρκου και Ανδρέα το 2018. Ψηφιδωτά από την ίδια εκκλησία επαναπατρίστηκαν το 2013 όταν το δικαστήριο του Μονάχου αποφάσισε ότι οι κλεμμένοι εκκλησιαστικοί θησαυροί θα πρέπει να επιστρέψουν στους νόμιμους κατόχους τους. Μαζί με αυτά επαναπατρίστηκαν 173 εκκλησιαστικά έργα όπως εικόνες, τοιχογραφίες και ψηφιδωτά από πενήντα ναούς της κατεχόμενης Κύπρου (Polignosi χ.η., Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών 2021). Το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 2021 ανακοίνωσε τον επαναπατρισμό των βημοθύρων του εικονοστασίου της εκκλησίας του Αγίου Αναστασίου Περιστερωνοπηγής Αμμοχώστου που βρέθηκε στην Ιαπωνία.

Τον Απρίλιο του 2008 ιδρύθηκε η Δικαιοτική Επιτροπή για την Πολιτιστική Κληρονομιά του νησιού. Η Τεχνική Επιτροπή αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός μηχανισμού που να είναι αποδεκτός και από τις δύο πλευρές έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η προστασία, η ανάδειξη και η συντήρηση/αποκατάσταση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Στόχος επίσης η εξεύρεση μιας κοινής γραμμής για πάταξη του λαθρεμπορίου έργων τέχνης και αρχαιοτήτων. Για τους σκοπούς αυτούς ελληνοκύπριοι και τουρκοκύπριοι επιστήμονες με τη στήριξη τόσο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όσο και του UNDP (United Nations Development Programme) ένωσαν τις δυνάμεις τους για τον κοινό αυτό σκοπό. Έκτοτε γίνονται μελέτες για τη συντήρηση μνημείων και διεξάγονται εργασίες τόσο σωστικού χαρακτήρα όσο και εργασίες μεγαλύτερου μεγέθους σε αρκετά μνημεία που βρίσκονται στην κατεχόμενη Κύπρο. Γίνονται εργασίες με τη μορφή Μικρού Project SPA (Small Project Activities), Μεσαίου μεγέθους και Μεγάλου μεγέθους projects, σε μια προσπάθεια να εμπλακούν όχι μόνο επιστήμονες αλλά όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα από τις κοινωνίες των δύο πλευρών. Τα κονδύλια που απαιτούνται για τα έργα αυτά είναι μεγάλα και προέρχονται κυρίως από την Ευρωπαϊκή Ένωση από Ιδρύματα και Οργανισμούς (UNDP 2015). Φυσικά υπάρχουν εμπόδια στις εργασίες που γίνονται στα κατεχόμενα. Καταρχήν πρέπει να εκδίδεται άδεια από τις κατοχικές δυνάμεις για επίσκεψη και εργασία στο χώρο των μνημείων και συνήθως παραχωρείται για μικρά χρονικά διαστήματα. Όταν δε τα μνημεία βρίσκονται μέσα στη λεγόμενη στρατιωτική ζώνη (Βασιλική Αγίου Σπυρίδωνα Τρεμετουσιά) (Hadjicosti & Charalambous 2011)

⁴ Η εκκλησία της Παναγίας της Κανακαριάς βρίσκεται στο χωριό Λυθράγκωμη στη χερσόνησο της Καρπασίας της επαρχίας Αμμοχώστου. Ο ναός αυτός ήταν διακοσμημένος με ψηφιδωτά εξαιρετικής τεχνικής και απaráμιλλης ομορφιάς. Με τη τουρκική εισβολή του 1974 ο ναός αυτός στοχοποιήθηκε λόγω των ψηφιδωτών του. Ο τούρκος αρχαιολόγος Αϊντίν Ντικμέν μεταξύ των ετών 1978-1989 αφαίρεσε από τους τοίχους τα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες και τα μετέφερε στη Γερμανία όπου και τα πούλησε σε διάφορους εμπόρους τέχνης. Ο ναός σήμερα βρίσκεται σε κακή κατάσταση και σώζεται μόνο μια τοιχογραφία της Παναγίας με τον Χριστό πάνω από τη νότια είσοδο του ναού. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου κατέγγειλε τη σύλληψη του Ναού 'στην UNESCO, στο Συμβούλιο της Ευρώπης, στο Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM), στο Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Χώρων (ICOMOS) και στην Europa Nostra, αλλά και σε καθηγητές Βυζαντινής τέχνης παγκοσμίως' (Τμήμα Αρχαιοτήτων, χ.η.).

η επίσκεψη και οποιαδήποτε εργασία θεωρείται αδύνατη. Ο σχεδιασμός χρονοδιαγράμματος ή ενός προγράμματος για τακτικό έλεγχο είναι επίσης ανέφικτος. Φυσικά ούτε λόγος για άμεση επέμβαση και αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκύπτουν. Παρόλες τις αντίξοες συνθήκες και προβλήματα η Τεχνική Επιτροπή επιτελεί ένα σημαντικό και αξιόλογο έργο. Το 2021 η Δικαιοτική Τεχνική Επιτροπή για την Πολιτιστική Κληρονομιά τιμήθηκε με το βραβείο «Προσφοράς για την Πολιτιστική Κληρονομιά» της European Heritage Awards / Europa Nostra Awards (European Heritage Europa Nostra Awards 2021).

Η Κυπριακή Δημοκρατία έχει επικυρώσει τις συμβάσεις της Βαλέτα το 1992, της Γρανάδα το 1985, της Ρώμης το 1995, τη Χάρτα της Βενετίας το 1964 και άλλες (Σολομίδου & Χαραλάμπους, 2019). Το 1975 είναι έτος σταθμός για την Κυπριακή Δημοκρατία με την επικύρωση της Σύμβασης για τη Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς της UNESCO (UNESCO χ.η).

Η Κυπριακή Δημοκρατία κατάφερε να είναι ένα από τα πρώτα κράτη μέλη της UNESCO που μνημεία και χώροι της περιλήφθηκαν στον Κατάλογο Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς. Μέχρι στιγμής έχουν ενταχθεί τρία Μνημεία της Κύπρου. Το 1980 εντάχθηκε ολόκληρη η περιοχή της Κάτω Πάφου και η κοινότητα των Κουκλιών / Παλαίπαφου. Οι δύο αυτοί Αρχαιολογικοί Χώροι είναι μεγάλης αρχαιότητας και καλύπτουν μεγάλο φάσμα από την Ελληνιστική μέχρι και τη Βυζαντινή Περίοδο. Τα ψηφιδωτά είναι ιδιαίτερης σημασίας λόγω της σπανιότητάς τους και θεωρούνται από τα ωραιότερα σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι χώροι παρέχουν σημαντικές πληροφορίες που βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο ζωής, την αρχιτεκτονική και τον τρόπο σκέψης των κατοίκων της εποχής εκείνης. Η λατρεία της Αφροδίτης τοπικής θεάς της Πάφου αλλά και Θεάς της ομορφιάς και του έρωτα θεωρείται ότι προσδίδει ιδιαίτερη αξία στο χώρο.

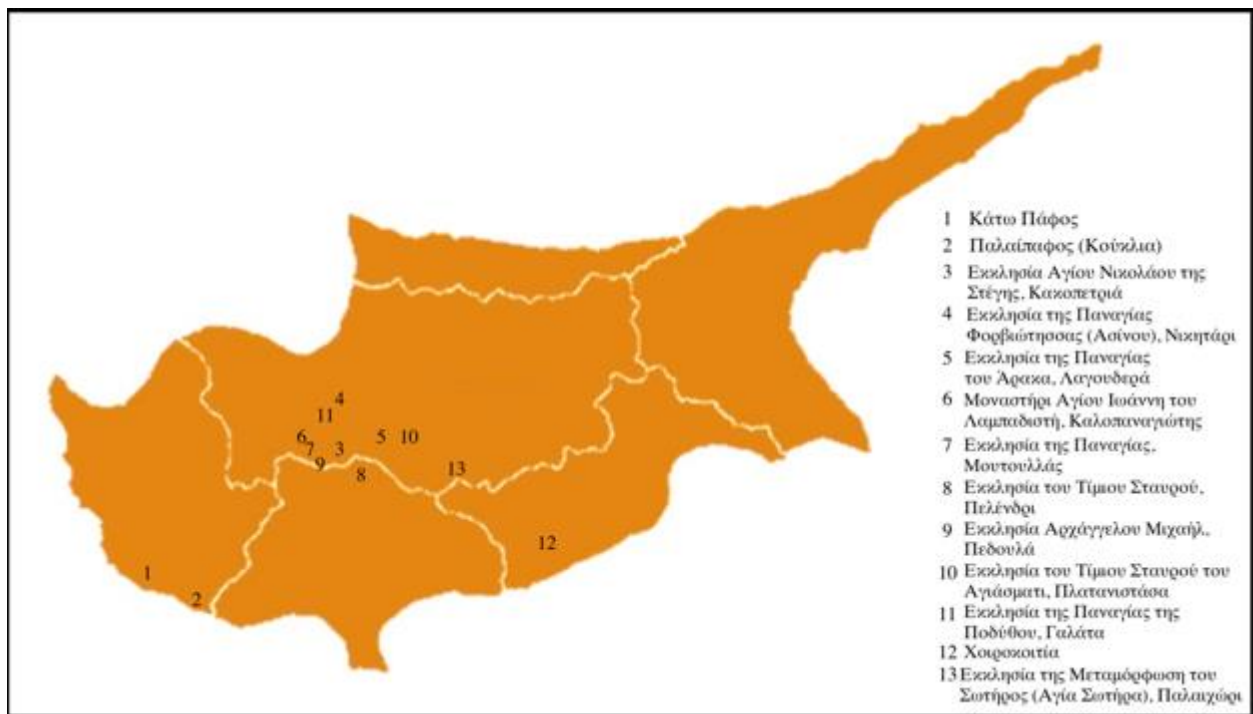
Το 1985 εντάχθηκαν εννέα Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές τοιχογραφημένες εκκλησίες της οροσειράς του Τροόδου⁵, ενώ η δέκατη εντάχθηκε το 2001. Στην τέχνη των εκκλησιών αυτών

⁵ Η εγγραφή περιλαμβάνει σήμερα 10 εκκλησίες:

- Εκκλησία Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά
- Εκκλησία της Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου στο Νικητάρι
- Εκκλησία της Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά
- Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη
- Εκκλησία της Παναγίας Μουτουλλά
- Εκκλησία του Τίμου Σταυρού στο Πελένδρι
- Εκκλησία Αρχάγγελου Μιχαήλ στον Πεδουλά
- Εκκλησία του Τίμου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα
- Εκκλησία της Παναγίας της Ποδύθου στη Γαλάτα
- Εκκλησία της Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Αγία Σωτήρα) στο Παλαιχώρι.

υπάρχουν στοιχεία που φανερώνουν μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης. Οι τοιχογραφίες είναι μάρτυρες της ύπαρξης του Βυζαντινού Πολιτισμού στην Κύπρο. Οι καλοδιατηρημένες αυτές εκκλησίες είναι δείγματα της απλής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της υπαίθρου η οποία έρχεται σε αντίθεση με την πλούσια εσωτερική διακόσμηση.

Τέλος, το 1998 ο Νεολιθικός Οικισμός της Χοιροκοιτίας συμπεριλήφθηκε κι αυτός στον κατάλογο της UNESCO. Ο χώρος αυτός δείχνει το ρόλο που έπαιξε η Κύπρος στη μετάδοση του πολιτισμού από την Ασία και την Εγγύς Ανατολή στον Ευρωπαϊκό χώρο κατά την Προϊστορική περίοδο, είναι καλοδιατηρημένος και δείχνει τη μόνιμη εγκατάσταση στο χώρο της Μεσογείου (Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η., UNESCO χ.η.).



Εικόνα 1-2: Χάρτης της Κύπρου με τα Μνημεία της UNESCO, (2022), Α. Λουκαΐδου.

2. Ιστορική Αναδρομή

Ο μεγάλος αριθμός των ψηφιδωτών δαπέδων αλλά και η διασπορά τους τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο είναι μάρτυρας της σημασίας που έχουν ως πηγή πληροφοριών για τη ζωή, τις συνήθειες, την αισθητική, την τεχνική και τον πολιτισμό των προγόνων μας. Τα συντηρημένα ψηφιδωτά αυτά δάπεδα, 310 σε αριθμό, τα συναντούμε σε 16 αρχαιολογικούς χώρους και 52 μνημεία σε όλη την Κύπρο και χρονολογούνται μεταξύ του 3^{ου} π.Χ. αι. και 7^{ου} μ.Χ. αι..



Εικόνα 2-1: Χάρτης της Κύπρου με Αρχαιολογικούς Χώρους που φέρουν ψηφιδωτά, (2022), Α. Λουκαΐδου.

2.1. Σύντομη Αναδρομή στην Ιστορία της Κύπρου

Κύπρος, το νησί της Αφροδίτης, το νησί που αναδύθηκε από τη θάλασσα. Βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο της Μεσογείου και είναι το τρίτο μεγαλύτερο σε έκταση νησί της. Η γεωγραφική θέση του νησιού στρατηγική μιας και ενώνει τις ηπείρους της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής.

Η ιστορία του νησιού είναι από τις παλαιότερες του κόσμου και αρχίζει από τα προϊστορικά χρόνια. Τα πρώτα δείγματα πολιτισμού ανάγονται στην 9^η χιλιετία π.Χ. στη λεγόμενη Πρώιμη φάση της ακεραμικής νεολιθικής περιόδου (Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η.).

Από το 5800 π.Χ. οι νεολιθικοί οικισμοί της Χοιροκοιτίας, της Καλαβασού, του Δαλιού και άλλων καθώς και η πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων μαρτυρούν το επίπεδο, την οργάνωση της κοινωνίας αλλά και την σχέση των κατοίκων με τους γειτονικούς με την Κύπρο λαούς. Η

ανακάλυψη του χαλκού δίνει άλλη ώθηση στην πορεία του νησιού. Κατά την Χαλκολιθική Εποχή (3900 – 2500 π.Χ.) η Κύπρος εξελίσσεται σε ένα σημαντικό εξαγωγικό κέντρο χαλκού. Κατά την κυρίως Εποχή του Χαλκού (2500 – 1050 π.Χ.) αναπτύσσεται η μεταλλουργία του χαλκού, του ορείχαλκου και η κεραμική. Με το τέλος του Τρωικού πολέμου πολλοί Μυκηναίοι Έλληνες, έμποροι στην πλειονότητά τους, γύρω στα 1400 π.Χ. εγκαθίστανται στο νησί οπότε και εδραιώνεται η ελληνικότητα στην Κύπρο. Την περίοδο αυτή αναδεικνύονται οι πόλεις – κράτη κυρίως της Σαλαμίνας και της Πάφου. Από το 1050 π.Χ. μέχρι και την κατάληψη της Κύπρου από τον Μέγα Αλέξανδρο το 333 π.Χ. οι διάφορες πόλεις – κράτη της Κύπρου περνούν κάτω από την κυριαρχία των Φοινίκων, των Ασσυρίων, των Αιγυπτίων και των Περσών χωρίς όμως να αλλοιώνεται η ελληνικότητα του νησιού. Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου η Κύπρος περνά στα χέρια των Πτολεμαίων και διοικείται για 250 περίπου χρόνια σαν ένα ενιαίο κράτος. Την περίοδο αυτή (294 – 58 π.Χ.) άνθησαν οι τέχνες και ο πολιτισμός. Τότε κατά την Ελληνιστική Περίοδο (312 – 58 π.Χ.) εμφανίζεται και η τέχνη του ψηφιδωτού σε οικίες και δημόσια κτήρια (Παυλίδης 1991, Mallinson 2008).

Μετά την παρακμή των Πτολεμαίων οι Ρωμαίοι θέλοντας κι αυτοί να εκμεταλλευτούν τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους (χαλκός, ξυλεία, ελαιόλαδο, χαρούπια) του νησιού αλλά και για λόγους στρατιωτικούς εδραιώνονται σταδιακά (58 – 38 π.Χ.) και γίνονται κυρίαρχοι του νησιού από το 30 π.Χ. μέχρι το 395 μ.Χ.. Κατά την περίοδο αυτή οι Ρωμαίοι οργανώνουν τις πόλεις σύμφωνα με τα δικά τους πρότυπα, κτίζουν επιβλητικά δημόσια κτήρια, αγορές, λουτρά, θέατρα, στάδια, γυμναστήρια, ναούς, κρήνες, υδραγωγεία κ.ά.. Πολλά από αυτά διακοσμούνται με εξάισια ψηφιδωτά δάπεδα με μεγάλη καλλιτεχνική αξία. Δυστυχώς καταστρεπτικοί μετέπειτα σεισμοί άφησαν μόνο κατάλοιπα αυτών των οικοδομημάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Ρωμαίοι είναι αυτοί που εξέλιξαν την τεχνική της κατασκευής των ψηφιδωτών και καθιέρωσαν την μορφή της τέχνης αυτής.

Ο Χριστιανισμός κάνει την εμφάνιση του στην Κύπρο γύρω στο 45 μ.Χ. με την επίσκεψη των αποστόλων Βαρνάβα και Παύλου. Με την άνοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου και την ίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η Κύπρος από το 395 μ.Χ. μεταβαίνει στη Βυζαντινή Εποχή. Σημειώνονται μεγάλες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές και κυριαρχεί μια άλλη άποψη για το Θείο η οποία και επηρεάζει ή/και δίνει άλλη ώθηση στις τέχνες, κυρίως στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική. Ο Χριστιανισμός εδραιώνεται και εξαπλώνεται σε όλο το νησί κατά τον 5^ο μ.Χ. αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή αρχίζουν να κτίζονται στο νησί μοναστήρια και ναοί αρκετοί από τους οποίους σώζονται μέχρι τις μέρες μας. Συναντούμε στα οικοδομήματα αυτά εξαιρετικά δείγματα τοιχογραφιών και ψηφιδωτών δαπέδων αλλά και φορητών εικόνων. Κατά τον 7^ο μ.Χ. αιώνα κάνει

την εμφάνισή της μια άλλη θρησκεία, ο Ισλαμισμός. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ταλαιπωρείται κυρίως από εσωτερικά προβλήματα και αρχίζει να κλονίζεται από την ανερχόμενη δύναμη του Ισλάμ. Συντελούνται κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές οι οποίες έχουν αντίκτυπο και στον πολιτισμό. Η Κύπρος λόγω της θέσης της αλλά και λόγω της δύναμης των Αράβων δέχεται κατά περιόδους επιδρομές από τους Άραβες οι οποίες διαταράσσουν τη ζωή των κατοίκων του νησιού. Ο Αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς το 965 μ.Χ. απελευθερώνει οριστικά το νησί και βάζει τέλος στην κατάσταση αυτή.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αρχίζει όμως να παρουσιάζει κι αυτή προβλήματα και αδυναμίες. Οι Σταυροφόροι έχουν βλέψεις κι αυτοί για την Κύπρο. Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος το 1191 μ.Χ. νικά τους Βυζαντινούς και κατακτά το νησί. Στη συνέχεια το 1192 μ.Χ. το πωλεί σε άλλο σταυροφόρο τον Γκυ ντε Λουζιγιάν. Αρχίζει έτσι η περίοδος της Φραγκοκρατίας (1192 – 1489 μ.Χ.). Κυριαρχεί το φεουδαρχικό σύστημα, ο ντόπιος πληθυσμός δεν έχει καθόλου συμμετοχή στη διοίκηση. Το 1489 μ.Χ. η κυριαρχία της Κύπρου περνά στους Βενετούς οι οποίοι οχύρωσαν τις πόλεις με τείχη. Δυστυχώς η υπεροπλία και των Οθωμανών έριξε την Κύπρο στα χέρια τους το 1571 μ.Χ.. Η διοίκηση των Οθωμανών χαρακτηριζόταν από σκληρότητα και υψηλή φορολογία κάτι που έκανε τη ζωή των Κυπρίων δύσκολη (Παυλίδης 1992).

Το 1878 η Κύπρος περνά στην κυριαρχία των Άγγλων μέχρι το 1960 οπότε και ανακηρύσσεται Ανεξάρτητο Κράτος. Κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας αρχίζει να παρατηρείται ένα πιο έντονο ενδιαφέρον και μια πιο συστηματική κίνηση για την ανασκαφή και μελέτη των πολιτιστικών θησαυρών του νησιού. Οι Άγγλοι βάζουν τα θεμέλια για την καταγραφή των ανασκαφών, των αρχαιολογικών ευρημάτων καθώς και των εργασιών αποκατάστασής τους όπως φαίνεται από εκθέσεις οι οποίες χρονολογούνται από το 1883. Το 1960 γίνεται η ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας και το έργο του Τμήματος Αρχαιοτήτων συνεχίζεται απρόσκοπτα (Χατζηδημητρίου 1982, Παυλίδης 1992).

Το 1974 με την τουρκική εισβολή και κατοχή του 36% περίπου του εδάφους της Κυπριακής Δημοκρατίας το Τμήμα Αρχαιοτήτων χάνει τη δυνατότητα πρόσβασης στους κατεχόμενους Αρχαιολογικούς Χώρους και τα αρχαία μνημεία υφίστανται βανδαλισμούς, έργα εξάγονται στο εξωτερικό και τα υπόλοιπα αφήνονται χωρίς συντήρηση για μεγάλο χρονικό διάστημα. Από τότε όπως έχει ήδη αναφερθεί γίνονται προσπάθειες εντοπισμού για επαναπατρισμό των χαμένων θησαυρών του νησιού.

2.2. Αναφορά Υλικών Συντήρησης στο Χρόνο

Σε ένα ψηφιδωτό μετά την ανακάλυψη και αποκάλυψή του χρειάζεται αφού αξιολογηθεί η κατάστασή του να γίνουν κάποιες επεμβάσεις. Παλαιότερα οι επεμβάσεις γίνονταν από ανειδίκευτους στον τομέα αυτό εργάτες ή στην καλύτερη περίπτωση οικοδόμους επειδή δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη η επιστήμη της συντήρησης. Τα υλικά που χρησιμοποιούσαν συνήθως δεν ήταν συμβατά και αναστρέψιμα. Δεν γινόταν μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής του ψηφιδωτού και για το λόγο αυτό δεν χρησιμοποιούνταν τα κατάλληλα για την κάθε περίπτωση υλικά. Επικρατούσε επίσης η αντίληψη ότι τα τμήματα που έλειπαν θα έπρεπε οπωσδήποτε να συμπληρωθούν.

Σύμφωνα με τα αρχεία που έχω μελετήσει γίνεται αναφορά σε αρκετά υλικά διαφορετικά πολλές φορές για διαφορετικά ψηφιδωτά. Δεν αναφέρεται το είδος ή η εμπορική ονομασία του προϊόντος που χρησιμοποιήθηκε. Σημειώνεται για παράδειγμα η χρήση κόλλας. Τα υλικά που αναφέρονται πιο συχνά είναι τα τσιμεντοκονιάματα, ο γύψος και τα συγκολλητικά.

2.3. Καταγραφή Παλαιότερων Υλικών Συντήρησης

2.3.1. Κονιάματα

Τσιμέντο

Το τσιμέντο οπλισμένο με σίδηρο χρησιμοποιείτο συνήθως στα αποσπασμένα ψηφιδωτά ως νέο υπόστρωμα. Αυτό στην πορεία φάνηκε ότι δημιουργούσε προβλήματα μηχανικών καταπονήσεων. Η διάβρωση του σιδήρου δημιουργούσε ρηγματώσεις και ανασηκώσεις. Χρησιμοποιήθηκε επίσης στις περιμετρικές στερεώσεις και συμπληρώσεις.

Το τσιμεντοκονίαμα και χωρίς να είναι οπλισμένο με μεταλλικά στοιχεία λόγω της σκληρότητάς του και της μεγάλης περιεκτικότητάς του σε μαύρο τσιμέντο και άλατα επίσης δημιουργεί ρηγματώσεις στην επιφάνεια αλλά και θρυμματισμό των ψηφίδων. Αυτό φάνηκε στα ψηφιδωτά της Σαλαμίνας (Anastassiades 2000). Οι αυξομειώσεις της θερμοκρασίας και η σχετική υγρασία φαίνεται να επηρεάζουν τα ψηφιδωτά αφού προκαλούν κρυσταλλοποίηση των αλάτων και την διόγκωση των υλικών. Δημιουργούνταν προβλήματα λόγω της διαφορετικής συμπεριφοράς των αυθεντικών υλικών των υποστρωμάτων σε σχέση με τα υλικά που χρησιμοποιούνταν παλαιότερα για τη συμπλήρωση των απωλειών. Όλα αυτά με το πέρασμα του χρόνου προκαλούσαν προβλήματα αισθητικής αλλοίωσης του ψηφιδωτού.

Γύψος

Χρησιμοποιήθηκε κυρίως για σταθεροποίηση χαλαρών ψηφιδών και περιμετρικές στερεώσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις γινόταν ανάμειξη του γύψου με άμμο για ένα αισθητικά πιο ευχάριστο αποτέλεσμα. Θεωρείται υγροσκοπικό υλικό και προκαλεί άλατα.

Ασβεστοκονίαμα

Χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα στη θέση του τσιμεντοκονιάματος.

Κουρασάνι

Στην Οικία του Ευστολίου⁶ ψηφιδωτό αφαιρέθηκε από τσιμεντένιες πλάκες λόγω αποκόλλησης και διάλυσης και τοποθετήθηκε σε κουρασάνι. Το κουρασάνι είναι ένα γνωστό παραδοσιακό κονίαμα από την αρχαιότητα το οποίο φτιαχνόταν με άμμο και κονιορτοποιημένα κεραμίδια (Μπαμπινιώτης 2002). Η τοποθέτηση σε κουρασάνι δεν ήταν ιδεολογικά σωστή μιας και τα άλατα που περιέχονταν στα αρχαία κεραμίδια μεταφέρονταν στα ψηφιδωτά. Η χρήση κουρασάνι και η ανάμειξη σύγχρονων υλικών με αρχαία κεραμίδια για τη δημιουργία του προκαλεί κάποιες αμφιβολίες αλλά και μπερδεύει τους σύγχρονους συντηρητές επειδή λόγω έλλειψης της τεκμηρίωσης δεν μπορεί κάποιος να ξέρει με σιγουριά τι έχει προηγηθεί στο υπόστρωμα του ψηφιδωτού.

Χαλίκια

Σύμφωνα με αναφορά του 1955 οι απώλειες συμπληρώνονταν με χαλίκια ή τσιμέντο. Τα υλικά αυτά δεν θεωρούνταν ικανοποιητικά οπότε σκέφτηκαν να χρησιμοποιήσουν «χαβάρια». Η χαβάρια είναι ένα μαλακό και εύθρυπτο πέτρωμα, υγροσκοπικό το οποίο μπορεί να συμπιεστεί και να δημιουργήσει μια σταθερή επιφάνεια. Έχει επίσης αποστραγγιστικές ιδιότητες και μπορεί να συμπυκνωθεί. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν είναι κατάλληλη λόγω της υγροσκοπικότητάς της ή αν αυτή η ιδιότητα έρχεται σε ισορροπία λόγω της αποστραγγιστικότητάς της.

Για τη συντήρηση και αποκατάσταση στις μέρες μας χρησιμοποιείται κονίαμα συμβατό με το αρχαίο. Μετά τις αναλύσεις που έγιναν για εξέταση των κονιαμάτων των ψηφιδωτών δαπέδων τηρούνται παρόμοιες προδιαγραφές έτσι ώστε να μην επηρεάζονται τα αυθεντικά, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους που επηρεάζουν τα έργα.

⁶ Η Οικία του Ευστολίου βρίσκεται στον Αρχαιολογικό Χώρο του Κουρίου στην Επαρχία Λεμεσού. Ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια συστηματικής ανασκαφής από την αποστολή του Πανεπιστημιακού Μουσείου της Πενσυλβανίας. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1933 και ολοκληρώθηκε το 1954. Η Οικία χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 5^{ου} μ.Χ. αι.. Αποτελείται από πολλά δωμάτια εκ των οποίων αρκετά είναι διακοσμημένα με ψηφιδωτά δάπεδα. Πήρε το όνομα της από επιγραφές που αποκάλυπταν το όνομα του ιδιοκτήτη (Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η.).

2.3.2. Συγκολλητικά

Τα ψηφιδωτά αποτελούνται από μικρές ψηφίδες οι οποίες είναι τοποθετημένες σε υπόστρωμα με συγκολλητικές ιδιότητες. Κατά την αρχαιότητα το υπόστρωμα αυτό αποτελείτο από κονιάματα. Κατά τον 20^ο αιώνα εκτός από κονιάματα στη συντήρηση των ψηφιδωτών χρησιμοποιήθηκαν και συγκολλητικά κυρίως κατά τη διαδικασία της απόσπασης, επανατοποθέτησης και στερέωσης τους.

Στην Κύπρο υπάρχει αναφορά για χρήση Paraloid B72 για σταθεροποίηση των ψηφιδών πριν την κύλιση κατά τη διαδικασία συντήρησης του ψηφιδωτού του Ορφέα.

Το ψηφιδωτό της Βασιλικής του Κουρίου αποσπάστηκε το 1975. Μεταφέρθηκε στην αποθήκη στην Επισκοπή και συντηρήθηκε. Δυστυχώς αφέθηκε έξω από την αποθήκη για νύκτες. Η κόλλα που χρησιμοποιήθηκε, δεν αναφέρεται το είδος ούτε και το όνομα, ήταν πιθανό ψαρόκολλα η οποία παρόλο που αντέχει στο χρόνο, λόγω της περιορισμένης αντοχής της στην υγρασία αυτή μαλάκωσε. Το ψηφιδωτό έχει έκτοτε απώλειες 15 – 20%.

3. Επεμβάσεις Συντήρησης

Οι επιστήμονες κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν φθορές οι οποίες αφορούν σε προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης όπως ανασηκώσεις λόγω της ασυμβατότητας των κονιαμάτων πλήρωσης και μεταλλικών στοιχείων σε ανύψωση και ολίσθηση λόγω βλάστησης, σε ψηλό επίπεδο αλάτων που μετατρέπονται σε κρούστα η οποία προκαλεί ρηγματώσεις και αποφλοιώσεις των ψηφίδων, σε φθορές από παθολογία των υλικών, σε περιβαλλοντικές παραμέτρους και σε μηχανικές καταπονήσεις (Hadjicosti & Charalambous 2011).

Στην αντιμετώπιση των φθορών είχαν να ασχοληθούν και με τα πιο κάτω προβλήματα:

1. Ανάπτυξη ριζικών συστημάτων λόγω της μόνιμης βλάστησης μεταξύ των υποστρωμάτων που προκαλεί ανύψωση ή ολίσθηση και απώλεια υλικού κυρίως του στρώματος ψηφοθέτησης
2. Εναποθέσεις οργανικών υπολειμμάτων στην επιφάνεια λόγω της έκθεσης των δαπέδων σε εξωτερικούς χώρους
3. Εναπόθεση υπολειμμάτων ασβέστη τα οποία προήλθαν μετά την καταστροφή του μνημείου και από την διαλυτοποίηση των κονιαμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία. Σαν αποτέλεσμα η ασβεστολιθική κρούστα περιόριζε την ανάπτυξη ριζών και συγκρατούσε ενωμένες τις ψηφίδες
4. Έξαρση αλάτων
5. Ψηφιδωτά με λιμνάζοντα ύδατα λόγω της μη σωστής διαχείρισης των όμβριων υδάτων των μνημείων
6. Σκούρο κιτρίνισμα στις ψηφίδες και στις συμπληρώσεις ίσως λόγω πολυμερισμού των συνθετικών ρητινών που χρησιμοποιήθηκαν ως επικαλυπτικά ή ως συστατικό στα κονιάματα συντήρησης
7. Ανάπτυξη μυκήτων λόγω υπολειμμάτων οργανικής κόλλας.



Εικόνα 3-2: Ανάπτυξη ριζικών συστημάτων εντός των υποστρωμάτων και στην επιφάνεια του ψηφιδωτού στο Νότιο Κλίτος της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής στην Αγία Τριάδα, (2018), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-1: Εναποθέσεις οργανικών υπολειμμάτων σε επιφάνεια ψηφιδωτού στη κατεχόμενη Κύπρο, Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-4: Εναπόθεση υπολειμμάτων ασβέστη της τοιχοποιία στο ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών που προήλθαν από την κατάρρευση των τοίχων της Οικίας των Τεσσάρων Εποχών στη Κάτω Πάφο, (2020), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-3: Έξαρση αλάτων και ανάπτυξη μυκήτων στην επιφάνεια του Γεωμετρικού ψηφιδωτού στην Κεντρική Αυλή της Οικίας Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-5: Έξαρση αλάτων στο ψηφιδωτό Κτίσις στην Οικία Ευστολίου στο Κούριο, (2004), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-6: Ψηφιδωτό στο δωμάτιο 5 στην Οικία Διονύσου στην Κάτω Πάφο με λιμνάζοντα ύδατα λόγω δυσλειτουργίας των αγωγών απομάκρυνσης υδάτων, (2010), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-8: Σκούρο κιτρίνισμα στην επιφάνεια λόγω πολυμερισμένων ρητινών στο ψηφιδωτό του Νάρκισσου στην Οικία Διονύσου στην Κάτω Πάφο, (2011), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-7: Ανάπτυξη μυκήτων από υπολείμματα οργανικής κόλλας στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό της Κεντρικής Αυλής στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-9: Ανάπτυξη βιολογικών επικαθίσεων στην επιφάνεια του ψηφιδωτού στο Νότιο Κλίτος της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής στην Αγία Τριάδα, (2018), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Ένας άλλος εξίσου σημαντικός παράγοντας φθοράς ήταν η μεγάλη επισκεψιμότητα στους χώρους στους οποίους τα ψηφιδωτά ήταν προσβάσιμα. Κατά τον 20^ο αιώνα δεν υπήρχε ουσιαστικός έλεγχος του αριθμού των επισκεπτών στα μνημεία μια και δεν υπήρχε ικανοποιητικός αριθμός φυλάκων στους απερίφρακτους Αρχαιολογικούς Χώρους. Οι επισκέπτες στους χώρους όπου υπήρχαν ψηφιδωτά δάπεδα δυστυχώς πατούσαν πάνω σε αυτά, έριχναν αποτσίγαρα, παγωτά και άλλα αντικείμενα τα οποία φθείρουν τις ψηφίδες. Πολλές φορές έπαιρναν και σαν ενθύμιο ψηφίδες που ήταν αποκολλημένες. Υπήρχε επίσης ο κίνδυνος να «ετοιμάσουν σχέδιο αφαίρεσης παραστάσεων» πρακτική που παρατηρείτο σε γειτονικές χώρες αλλά δεν υπάρχει αναφορά ότι έγινε και στην Κύπρο, παρόλο που τον Δεκέμβριο του 1980 κλάπηκε από το Μουσείο της

Παλαίπαφου στα Κούκλια⁷ το ψηφιδωτό της Λήδας και του Κύκνου⁸. Το ψηφιδωτό ανευρέθηκε δύο εβδομάδες αργότερα στο Λονδίνο (Ετήσια Έκθεση 1980). Επαναπατρίστηκε και τώρα εκτίθεται στο Τοπικό Μουσείο των Κουκλιών (Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η.).



Εικόνα 3-10: Ψηφιδωτό της Λήδας με τον Κύκνο, (2007), Β. Στυλιανού.

3.1. Καταγραφή Επεμβάσεων Συντήρησης στο Χρόνο

Μελετώντας τις σχετικές με τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων Ετήσιες Εκθέσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων φαίνεται ότι στα αρχεία πριν από το 2000 δεν καταγράφονται με λεπτομέρεια οι επεμβάσεις συντήρησης στο χρόνο. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η Επιστήμη της συντήρησης δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί. Κατά συνέπεια δεν υπήρχε κάποιο πρωτόκολλο εργασιών, μεθοδολογία συντήρησης, καταγραφή ή τεκμηρίωση των όποιων επεμβάσεων. Μπορούμε όμως να συμπεράνουμε ότι στην Κύπρο ακολούθησαν παρόμοια μεθοδολογία συντήρησης με την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου όπου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες οι αποσπάσεις και οι επανατοποθετήσεις σε νέο ενισχυμένο υπόστρωμα (ICCROM 1977).

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι πρώτες απόπειρες συντήρησης ψηφιδωτών της Κάτω Πάφου έγιναν ήδη από τον 6^ο με 7^ο αιώνα μ.Χ. με χρήση πέτρινων ψηφίδων κατώτερης ποιότητας, ελαφρά διαφορετικής απόχρωσης και με αδέξιο χειρισμό. Οι επεμβάσεις αυτές δεν είναι ιδιαίτερα διακριτές. Στο Κούριο η αποστολή του Πανεπιστημιακού Μουσείου της Πενσυλβανίας σε

⁷ Η πόλη της Παλαίπαφου βρίσκεται στο σημερινό χωριό Κούκλια της επαρχίας Πάφου. Υπάρχουν δύο εκδοχές για την ίδρυσή της. Η μία αναφέρεται στον Κύπριο βασιλιά Κινύρα πρώτο αρχιερέα του Ιερού της Αφροδίτης και η άλλη στον Αγαπήνορα, βασιλιά της Τεγέας, από την Αρκαδία της Πελοποννήσου. Το όνομα Παλαίπαφος (Παλαιά Πάφος) το πήρε για να διακρίνεται από τη Νέα Πάφο η οποία ιδρύθηκε τον 4^ο π.Χ. αι. από τον τελευταίο βασιλιά της Παλαίπαφου Νικοκλή. Η Πάφος αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα Βασίλεια της Κύπρου και το κέντρο λατρείας της Θεάς της γονιμότητας, της Θεάς Αφροδίτης. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο το Ιερό ήταν κέντρο του «Κοινού των Κυπρίων» για ό,τι αφορούσε στη λατρεία του αυτοκράτορα. Ήταν επίσης κέντρο κοπής χάλκινων νομισμάτων. Κατά την πρωτοχριστιανική περίοδο το Ιερό έχασε την αίγλη του. Στη μεταβυζαντινή εποχή η πόλη ξαναγεννιέται με το όνομα Κουβούκλια και γίνεται κέντρο παραγωγής ζάχαρης. Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Παλαίπαφου είναι πολύ μεγαλύτερος σε έκταση από το χώρο που καταλαμβάνει το χωριό Κούκλια και περιλαμβάνει: Το Ιερό της Αφροδίτης, τη Μεσαιωνική Αγρέπαυλη, την Εκκλησία της Παναγίας της Καθολικής, την Οικία της Λήδας, τη Βορειοανατολική Πύλη του Οχυρωματικού Περιβόλου, τον Οχυρωματικό Περιβόλο και το Ανάκτορο στη θέση Χατζή Απτούλαχ, αρκετές Νεκροπόλεις και το Μεσαιωνικό Ζαχαρόμυλο.

⁸ Η Οικία της Λήδας ανήκει στη ρωμαϊκή εποχή και βρίσκεται στην τοποθεσία «Αλώνια». Σώζεται μόνο ένα δωμάτιο, το τρικλίνιο, στο οποίο ανευρέθηκε το περίφημο ψηφιδωτό της «Λήδας και του Κύκνου» του τέλους 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Το ψηφιδωτό αυτό δάπεδο βρέθηκε σχεδόν ακέραιο και ξεχωρίζει για την ποιότητά του και την εξαιρετική τεχνική του. Εκτίθεται στο Τοπικό Μουσείο των Κουκλιών (Maiser et al. 2007, Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η.).

ανασκαφές μεταξύ του 1935 και 1951 έφερε στο φως αρκετά ψηφιδωτά τα οποία όμως είτε χάθηκαν είτε υπέστησαν σοβαρές ζημιές λόγω ελλιπούς εμπειρίας στον τομέα της συντήρησης που παρατηρείτο την εποχή εκείνη. Σε γενικές γραμμές τα κύρια προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι εμπλεκόμενοι στη συντήρηση ήταν η διάλυση του στρώματος ψηφοθέτησης και η χαλάρωση των ψηφιδών, η αποδόμηση των ψηφιδών και η αποκόλληση τους από το στρώμα ψηφοθέτησης (Papageorghiou 1983).

Η πρακτική που φαίνεται να ακολουθείτο στη συντήρηση ήταν παρόμοια σε όλη τη Μεσόγειο (ICCROM 1977, de Guichen & Nardi 2008). Συνηθιζόταν η απομάκρυνση των ψηφιδωτών από τον αρχικό τους χώρο και η τοποθέτηση σε πλάκες από σκυρόδεμα. Βασιζόταν κυρίως πάνω στην εμπειρική γνώση των υπευθύνων. Υπήρχε έλλειψη τεκμηρίωσης. Τέλος του 1950 ο Cesare Brandi πρότεινε την *in situ* συντήρηση. Οι Bassier και Wihr εισήγαγαν νέες μεθόδους για την *in situ* συντήρηση. Χρησιμοποιούσαν νέα στηρίγματα από κυψελίδες αλουμινίου αντί σκυρόδεμα και νέα συγκολλητικά από ρητίνη αντί για γόμα και τσιμέντο. Επίσης γυάλιζαν την επιφάνεια του ψηφιδωτού, πρακτική που όπως αναφέρεται ήταν αρκετά διαδεδομένη (de Guichen & Nardi 2008). Για αυτή την πρακτική δεν συνάντησα οποιαδήποτε αναφορά στα αρχεία που αφορούν τα ψηφιδωτά της Κύπρου. Ο Cassio χρησιμοποιούσε μια τεχνική η οποία χρησιμοποιείτο στη δημιουργία του ψηφιδωτού και επέτρεπε την απόσπαση σε κομμάτια των 25cm². Αυτή η μέθοδος ελαχιστοποιούσε τη ζημιά που μπορούσε να προκληθεί από την απόσπαση. Επίσης δεν υπάρχει αναφορά σε αυτή τη μέθοδο για τα κυπριακά δεδομένα.

Το 1965 για πρώτη φορά στη Κύπρο συγκροτήθηκε μια ομάδα από το Τμήμα Αρχαιοτήτων η οποία ήταν υπεύθυνη για τη συντήρηση των ψηφιδωτών. Η ομάδα εκπαιδεύτηκε από τον Milorad Medic, υπεύθυνο συντήρησης στο Εθνικό Μουσείο Βελιγραδίου, ο οποίος κλήθηκε να βοηθήσει στη συντήρηση των ψηφιδωτών της Κάτω Πάφου σε συνεννόηση με την UNESCO (Papageorghiou 1983).

Το 1977 ιδρύεται το ICCM και το 1983 προκρίνει τη συντήρηση *in situ*. Η *in situ* συντήρηση δεν αποκόπτει το ψηφιδωτό από το μνημείο του οποίου αποτελεί μέρος, βοηθά στην κατανόηση του όλου οικοδομήματος, δεν καταστρέφει τη στρωματογραφία του έργου και δεν αντιμετωπίζει το ψηφιδωτό μόνο σαν ένα στρώμα ψηφοθέτησης. Έκτοτε άρχισε να αλλάζει η φιλοσοφία και τίθενται τα θεμέλια για αλλαγή πρακτικών στη συντήρηση των ψηφιδωτών.

Τα στοιχεία που έχω συλλέξει δείχνουν ότι παλαιότερα στην πλειονότητα τους τα ψηφιδωτά είχαν τεμαχιστεί, χωρίς πάντα να λαμβάνεται υπόψιν το σχέδιο ή η διακόσμηση (Papageorghiou 1983),

αποσπαστεί και είτε μεταφέρονταν σε μουσεία για περαιτέρω μελέτη ή/και συντήρηση, είτε επανατοποθετούνταν σε οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα. Τις περισσότερες φορές στις επανατοποθετήσεις δεν είχαν τοποθετηθεί τα σημεία τεμαχισμού. Το τσιμεντοκονίαμα το χρησιμοποιούσαν σαν υπόστρωμα και ως περιμετρική στερέωση και προκαλούσε προβλήματα θρυμματισμού και αποκόλληση ψηφιδών. Τα μεταλλικά στοιχεία που τοποθετούνταν στο τσιμεντοκονίαμα οξειδώνονταν και προκαλούσαν ανασηκώσεις. Αυτές οι διαπιστώσεις οδήγησαν τους υπεύθυνους στο Τμήμα Αρχαιοτήτων για τα ψηφιδωτά να αναζητήσουν ένα πρόγραμμα που να καταγράφει και να συστηματοποιεί όλες τις εργασίες συντήρησης και διατήρησης. Να σημειωθεί ότι στην Κύπρο σχεδόν όλα τα ψηφιδωτά έχουν επανατοποθετηθεί στην θέση όπου αρχικά είχαν ανευρεθεί.

3.2. Πρόγραμμα Συντήρησης και Διατήρησης

Μέσα από τις Ετήσιες Εκθέσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων φαίνονται οι εργασίες αποκατάστασης που γινόντουσαν κατά περιόδους στα αρχαιολογικά μνημεία και κτήρια. Δυστυχώς όμως οι πληροφορίες που αφορούν στα ψηφιδωτά δάπεδα είναι λιγοστές, όπως λιγοστές είναι και οι πληροφορίες που να αναφέρουν πως ήταν τα ψηφιδωτά όταν ανευρέθηκαν πριν τη συντήρησή τους. Μετά το 2003, στα δελτία συντήρησης φαίνονται καθαρά τα προβλήματα που προέκυψαν από τις παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης και οι ενέργειες που γίνονται για αντιμετώπιση των προβλημάτων. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων στην αναζήτηση τρόπων για ορθότερη και πιο επιστημονική προσέγγιση στο θέμα της συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων βασίστηκε στη διατριβή του Δρα. Ελευθέριου Χαραλάμπους, ο οποίος συγκέντρωσε στοιχεία και μελέτησε τη τεχνολογία κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων της Κύπρου.

Στην διατριβή αυτή γίνεται καταγραφή κατά επαρχία και χρονολογικά των ψηφιδωτών δαπέδων και επισταμένη μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής τους. Η γνώση των υλικών κατασκευής και ο τρόπος δημιουργίας των ψηφιδωτών οδηγούν στην καλύτερη εκτίμηση και αξιολόγηση της υφιστάμενης τους κατάστασης με στόχο τον πιο σωστό προγραμματισμό για το χειρισμό τους στο μέλλον. Για τους σκοπούς της μελέτης αυτής γίνεται ανάλυση δειγμάτων από τα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του στρώματος ψηφοθέτησης για να προσδιοριστούν οι ιδιότητες και η σύστασή τους, δειγμάτων ψηφιδών για προσδιορισμό των πετρωμάτων, του χρώματος, της σκληρότητας, του τρόπου κοπής τους καθώς και καταγραφή των παραστάσεων και των γεωμετρικών μοτίβων των ψηφιδωτών.

Η μελέτη για τη γεωλογία του νησιού, όπως φαίνεται μέσα από το σύγγραμμα, έδειξε ότι αυτό διαθέτει ορυκτό πλούτο τέτοιο που το καθιστά αντάρκτη για ό,τι αφορά στην παροχή πρώτων υλών για τη δημιουργία αρχιτεκτονικών οικοδομημάτων και ψηφιδωτών. Η οροσειρά του Τροόδους και ιδιαίτερα το σύμπλεγμα των Μαμωνιών θεωρείται η κύρια πηγή προμήθειας πετρωμάτων. Στον πίνακα πετρωμάτων που αναφέρεται στην διατριβή, δίνονται όλες οι πληροφορίες που αφορούν στις φυσικοχημικές ιδιότητες των πετρωμάτων, τη σύστασή τους και σε ποια ψηφιδωτά χρησιμοποιήθηκε το κάθε πέτρωμα. Καταγράφονται ασβεστολιθικά πετρώματα, σε ελάχιστες περιπτώσεις ψαμμιτικά και κερατόλιθοι διαφόρων χρωμάτων και κάποια εισαγωγής τα οποία αποτελούσαν υπολείμματα εισαγόμενων αρχιτεκτονικών στοιχείων και τα λάμβαναν μετά την τελική επεξεργασία και σε κάποιες περιπτώσεις κεραμικά. Η κεραμική ψηφίδα χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Αυξιβίου στον κατεχόμενο Αρχαιολογικό Χώρο των Σόλων (Χαραλάμπους 2012).

Τα χρώματα των ψηφιδών μετρήθηκαν με φασματοφωτόμετρο και δημιουργήθηκε ένας χρωματικός πίνακας για τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων στηρίζεται στη μελέτη αυτή και δημιουργεί ένα Πρόγραμμα για την έρευνα της τεχνολογίας κατασκευής των ψηφιδωτών με στόχο τη δημιουργία μιας στρατηγικής για τη συντήρηση και διατήρησή τους. Χρησιμοποιεί τη νέα βάση δεδομένων, την περιγραφή και τα σχέδια της διατριβής και αναπτύσσει το Πρόγραμμα το οποίο βασίστηκε σε τρεις άξονες: α) τη χημική ανάλυση και σύσταση των πετρωμάτων, β) τη χημική ανάλυση και την σύσταση των κονιαμάτων και γ) την τεχνολογία κατασκευής του στρώματος ψηφοθέτησης με ό,τι αυτό περιλαμβάνει. Το Πρόγραμμα αυτό εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στο Κούριο το 2003 με αντικείμενο μελέτης την τεχνολογία κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων. Στην Νέα Πάφο το 2011 το Τμήμα Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Ερευνητικό Ινστιτούτο Πάτοβας εφαρμόζουν το πρόγραμμα εισάγοντας μια νέα παράμετρο, τη μελέτη του χαρακτηρισμού της παθολογίας των υλικών κατασκευής. Οι αναλύσεις για τις ιδιότητες και τις συστάσεις των υλικών κατασκευής των ψηφιδωτών δαπέδων έδωσαν σημαντικές πληροφορίες οι οποίες βοήθησαν στην κατανόηση των φθορών και των προβλημάτων που αυτές δημιουργούν. Η μελέτη για το χαρακτηρισμό της παθολογίας έδειξε ότι τα ψηφιδωτά αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα λόγω των παλαιότερων μη συμβατών υλικών συντήρησης όπως τσιμεντοκονιάματα και ρητίνες καθώς και εκτεταμένη έξαρση/κρυστάλλωση αλάτων. Πιθανότατα οι μεγάλες ποσότητες αλάτων να οφείλονται στην παρουσία γύψου που χρησιμοποιήθηκε για να αντικαταστήσει το προηγούμενο κονίαμα και στη διάχυσή του στα ενδιάμεσα στρώματα. Η εναπόθεση ιζηματογενών υλικών που μεταφέρθηκαν από τον αέρα και η προηγούμενη κάλυψη με υφάλμυρη άμμο αποτελούν άλλες πιθανές αιτίες

εκτεταμένης εξάνθησης αλάτων. Χρειάζονται περαιτέρω μελέτες για να προσδιοριστεί η πηγή και να αντιμετωπιστεί ανάλογα (Favaro & Vigato 2006). Με βάση τα πιο πάνω, την ιστορία συντήρησης και τις περιβαλλοντικές παραμέτρους καταρτίστηκε το σχέδιο συντήρησης των ψηφιδωτών που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.

3.3. Σωστική Συντήρηση

Με την ανακάλυψη ενός ψηφιδωτού η πρώτη ενέργεια που κάνει ένας συντηρητής είναι να αξιολογήσει την κατάστασή του προσδιορίζοντας τους κινδύνους και θέτοντας προτεραιότητες για τη σταθεροποίηση της κατάστασης του, τη συντήρηση και τη προστασία του. Βάσει των προτεραιοτήτων αυτών προβαίνει στις πρώτες σωστικές επεμβάσεις. Ο σκοπός των επεμβάσεων αυτών είναι η σταθεροποίηση των σημείων εκείνων που κινδυνεύουν περισσότερο να καταστραφούν μέχρι να καταρτιστεί το πρόγραμμα συντήρησης με τις κατάλληλες επεμβάσεις (Alberti et al. 2020). Μέχρι να γίνει εφικτό να πραγματοποιηθούν πιο συγκεκριμένες και μόνιμες λύσεις, λαμβάνονται τα πρώτα μέτρα που είναι απαραίτητα για τη σταθεροποίηση των ψηφιδωτών δαπέδων και αφορούν κυρίως προληπτικά μέτρα.

Συνήθως οι πρώτες σωστικές επεμβάσεις αφορούν την πλήρη αποκάλυψη, τον καθαρισμό, τη στερέωση και ενίσχυση υποστρωμάτων, την περιμετρική στερέωση και τη στερέωση και αρμολόγηση των ψηφιδών. Αν χρειάζεται λαμβάνονται προσωρινά μέτρα για την απομάκρυνση των υδάτων. Σε αρκετές περιπτώσεις το Τμήμα Αρχαιοτήτων μπορεί να αποφασίσει την εκ νέου κατάχωση του ψηφιδωτού δαπέδου (Hadjicosti & Charalambous 2011) όπως για παράδειγμα το «Ψηφιδωτό με τους Δώδεκα Άθλους του Ηρακλή» που βρέθηκε στο Αρχαίο Κίτιο στην Λάρνακα το 2016 (Χαραλάμπους 2021).

3.4. Επεμβατική Συντήρηση

Η επεμβατική συντήρηση έχει σαν στόχο την σταθεροποίηση των όποιων φθορών παρατηρούνται στα ψηφιδωτά. Οι εργασίες που πραγματοποιούνται γίνονται βάσει της αρχής της αντιστρεψιμότητας και σκοπό έχουν την ανάδειξη του έργου.

3.4.1. Στάδια Συντήρησης

Το κάθε ψηφιδωτό είναι μοναδικό. Ανάλογα με την κατάστασή του ακολουθείται και η συντήρηση που είναι απαραίτητη για την περίπτωσή του. Για όλα όμως τα ψηφιδωτά υπάρχει μια σταθερή διαδικασία συντήρησης που περιλαμβάνει πέντε κύρια στάδια.

1. Ταυτοποίηση
2. Εξέταση
3. Προγραμματισμός
4. Συντήρηση
5. Τεκμηρίωση

Στο στάδιο της ταυτοποίησης γίνεται μια πρώτη καταγραφή των στοιχείων ταυτότητας του έργου καθώς και των αξιών του. Σημαντικές πηγές αποτελούν τα ημερολόγια των αρχαιολόγων και οι δημοσιεύσεις που μπορεί να υπάρχουν.

Στο δεύτερο στάδιο πραγματοποιείται η αποκάλυψη του έργου. Εξετάζονται η τεχνολογία κατασκευής, η δομή, τα υλικά και τα χαρακτηριστικά τους, ο μηχανισμός φθοράς, καθώς και οι περιβαλλοντικές παράμετροι οι οποίες επηρεάζουν το ψηφιδωτό. Επιπλέον γίνεται η εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης του ψηφιδωτού και ο εντοπισμός των παραγόντων φθοράς. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων συνεργάστηκε με διάφορους φορείς όπως είναι το Τμήμα Χημείας, το Τμήμα Γεωλογίας, το Τμήμα Φυσικής και το Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για να μελετήσει τις βασικές παραμέτρους αυτού του σταδίου. Με βάση τα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων που έγιναν σε αρχαία κονιάματα και ψηφίδες καταρτίστηκε το Πρόγραμμα Συντήρησης όπως αναφέρεται στο κεφάλαιο 3.2..

Ο προγραμματισμός στο τρίτο στάδιο έχει να κάνει με την ανάπτυξη της μεθοδολογίας συντήρησης, δηλαδή την κατάρτιση ενός σωστού σχεδίου συντήρησης με εισηγήσεις προληπτικής και επεμβατικής συντήρησης. Στόχος του προγράμματος συντήρησης είναι η αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσίαζαν τα έργα και η επιβράδυνση του βαθμού φθοράς. Στον προγραμματισμό των εργασιών κατατάσσεται και η προφύλαξη των χώρων.

Το τέταρτο στάδιο είναι η συντήρηση του ψηφιδωτού με τις επεμβάσεις και τα προληπτικά μέτρα για αντιμετώπιση των μηχανισμών φθοράς. Κατά την επεμβατική συντήρηση πραγματοποιούνται οι ακόλουθες επεμβάσεις:

-Ο μηχανικός καθαρισμός αφορά τον καθαρισμό κονιαμάτων τα οποία προσκολλήθηκαν στην επιφάνεια των ψηφιδωτών, την αφαίρεση των κρουστών αλάτων, την αποκάλυψη των ψηφίδων που είχαν καλυφθεί από τσιμεντοκονίαμα αλλά και γενικότερα των ξένων σωμάτων/επικαθήσεων.

-Ο χημικός καθαρισμός αντιμετωπίζει ανάλογα με την κάθε περίπτωση τις κρούστες ή εξανθήσεις αλάτων, τις αφαιρώσεις, τις βιολογικές επικαθήσεις, τις πολυμερισμένες ρητίνες και υπολείμματα κόλλας από προηγούμενες επεμβάσεις.

Παλαιότερα σε αναφορές του 1967 αναφέρεται ότι οι εργασίες καθαρισμού αφορούσαν κυρίως τη διατήρηση της φωτεινότητας των χρωμάτων.

-Η ξήρανση και η αφαίρεση της βλάστησης που έχει άμεση επαφή με το ψηφιδωτό, εποχιακής και χρόνιας που πραγματοποιείται με μηχανικά ή χημικά μέσα.

-Αφαίρεση προηγούμενων επεμβάσεων συντήρησης που προκαλούν προβλήματα στα ψηφιδωτά, όπως οπλισμένα τσιμεντοκονιάματα με οξειδωμένα μεταλλικά στοιχεία, συμπληρώσεις, περιμετρικές στερεώσεις, οργανικές κόλλες και πολυμερισμένες ρητίνες.

-Στερέωση και ενίσχυση υποστρωμάτων με ενέσιμη μορφής κονίαμα στα σημεία όπου παρατηρήθηκαν κενά λόγω αστοχίας υλικών και συστολών - διαστολών

-Καθαρισμός αρμών.

-Αρμολόγηση και στερέωση ψηφίδων.

-Επανατοποθέτηση μέρους των σημείων τεμαχισμού με ψηφίδες του ψηφιδωτού.

-Περιμετρική στερέωση.

-Συμπλήρωση απωλειών με χοντρόκοκκο κονίαμα μέχρι το σημείο που ξεκινά το στρώμα ψηφοθέτησης ή 0,5cm. χαμηλότερα.

Τα πιο πάνω στάδια δεν εφαρμόζονται απαραίτητα όλα και όχι πάντα με αυτή τη σειρά.

Το πέμπτο και τελευταίο στάδιο είναι η τεκμηρίωση. Η τεκμηρίωση πραγματοποιείται σε όλα τα στάδια, από την αποκάλυψη του έργου μέχρι την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης. Καταγράφονται οι προβληματισμοί καθώς και όλες οι εργασίες συντήρησης. Γίνεται η φωτογράφιση του έργου για όλα τα στάδια και φάσεις της συντήρησης και αποκατάστασης. Πραγματοποιείται η σχεδιαστική του αποτύπωση και η δημιουργία διαγραμμάτων διατήρησης

στα οποία καταγράφεται η στρωματογραφία των έργων καθώς και διαγράμματα φθορών στα οποία καταχωρούνται οι σημαντικότερες φθορές και οι φθοροποιοί παράγοντες.

3.4.2. Τεκμηρίωση

Η συντήρηση ενός μνημείου ή έργου τέχνης είναι μια διαδικασία κατά την οποία πρέπει να λαμβάνονται συγκεκριμένα μέτρα και να τηρούνται κάποια πρωτόκολλα. Ο συντηρητής είναι υποχρεωμένος να κρατά αρχείο στο οποίο να καταγράφονται οι ενέργειες που έγιναν σε ένα μνημείο, γιατί έγιναν, πότε, από ποιον, ποια στάδια ακολουθήθηκαν και γιατί. Στο αρχείο πρέπει να γίνεται περιγραφή και αποτύπωση και να καταγράφονται με λεπτομέρεια η δομή, τα υλικά, οι φθορές, οι διαδικασίες, τα χημικά, οι συσκευές και όργανα που χρησιμοποιήθηκαν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος των επεμβάσεων καθώς και αιτιολόγηση των όποιων αποφάσεων έχουν παρθεί για τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν και τις ενέργειες που έγιναν.

Η τεκμηρίωση είναι η κυριότερη αρχή της συντήρησης. Διασφαλίζει την τήρηση της αναστρεψιμότητας, την παρακολούθηση των μηχανισμών φθοράς και των τρόπων διαχείρισης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρακτικά πολλές επεμβάσεις δεν είναι αναστρέψιμες αρχής γενομένης από τον καθαρισμό, όμως σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διασφαλίζεται ότι τα υλικά που χρησιμοποιούνται θα πρέπει να μπορούν να αφαιρεθούν στο μέλλον χωρίς να προκληθεί περεταίρω φθορά στα ψηφιδωτά. Οι πληροφορίες που περιλαμβάνει δίνουν σαφή εικόνα για την αποτελεσματικότητα ή αναποτελεσματικότητα μιας πρακτικής που χρησιμοποιήθηκε στο παρελθόν, για τη χρήση συγκεκριμένων υλικών και τη συμπεριφορά τους μέσα στο χρόνο, τι λειτούργησε και τι όχι. Η τεκμηρίωση παρακολουθεί το έργο μέσα στο χρόνο και διασφαλίζει τις ενέργειες του συντηρητή. Δίνει πληροφορίες σε ερευνητές αλλά και σε μελλοντικούς συντηρητές για την κατάσταση του έργου, οι οποίες θα χρησιμεύσουν σε τυχόν μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η απουσία ουσιαστικής τεκμηρίωσης στις επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης που γίνονταν τον περασμένο αιώνα και οι συνέπειες της όπως και τα προβλήματα που είχαν οι συντηρητές να αντιμετωπίσουν οδήγησε τους επιστήμονες στη δημιουργία πρωτοκόλλων για τη διαχείριση των αρχαίων μνημείων και των έργων τέχνης (Letellier et al. 2007).

Σχετικά πρόσφατα τις τελευταίες δύο δεκαετίες στην Κύπρο άρχισε να γίνεται μια συστηματική προσπάθεια για τεκμηρίωση και καταγραφή τόσο της τεχνολογίας κατασκευής των ψηφιδωτών, όσο και της κατάστασης διατήρησης, των υλικών και των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν για τις εργασίες συντήρησης. Η τεκμηρίωση και καταγραφή ξεκίνησε το 2003, με την έναρξη του Προγράμματος Συντήρησης των ψηφιδωτών στο Κούριο.

Σήμερα το κάθε ψηφιδωτό διατηρεί το δικό του φάκελο σε έντυπη και ψηφιακή μορφή. Στον φάκελο αυτό καταγράφονται τα στοιχεία ταυτότητας τους, οι προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης, τα προβλήματα διατήρησης, οι τρόποι και τα υλικά συντήρησης, καθώς επίσης και τα μέτρα προστασίας, τα οποία λαμβάνονται αλλά και αυτά τα οποία πρέπει να ληφθούν στο μέλλον. Εκτός από το φάκελο υπάρχει και το αρχείο συντήρησης και διατήρησης των έργων, το οποίο περιλαμβάνει το δελτίων συντήρησης, το φωτογραφικό αρχείο συντήρησης, το φωτογραφικό αρχείο των έργων, σχέδια και διαγράμματα.

Για κάθε συντηρημένο ψηφιδωτό υπάρχει ξεχωριστό δελτίο συντήρησης σε έντυπη και ψηφιακή μορφή στο οποίο καταγράφονται όλα τα στοιχεία του έργου αλλά και όλων των φάσεων των εργασιών συντήρησης. Το δελτίο συντήρησης είναι ιδιαίτερα σημαντικό αφού μέσα από αυτό μπορεί να γίνει η επανεξέταση του έργου και των διαδικασιών συντήρησης και να φανεί η αποτελεσματικότητα ή μη των προηγούμενων επεμβάσεων.

Το δελτίο αποτελείται από έξι μέρη:

- i) τα στοιχεία ταυτότητας του έργου
- ii) την κατάσταση διατήρησης
- iii) τις επεμβάσεις συντήρησης
- iv) τις γενικές παρατηρήσεις
- v) το φωτογραφικό υλικό
- vi) τα σχέδια, τις αποτυπώσεις και τα διαγράμματα.

Στο πρώτο μέρος καταγράφονται όλα τα απαραίτητα στοιχεία ταυτότητας του ψηφιδωτού. Αναφέρεται ο αριθμός του φακέλου που έχει το δελτίο στο αρχείο της υπηρεσίας, τα στοιχεία και η περίοδος ανασκαφής του μνημείου και του ψηφιδωτού, τα στοιχεία του συντηρητή, η περίοδος συντήρησης, το σχέδιο αποτύπωσης και η ακριβής θέση του ψηφιδωτού στο χώρο, η περιγραφή του έργου, οι διαστάσεις τόσο του έργου όσο και των ψηφίδων και τα στοιχεία/κωδικός του φωτογραφικού αρχείου και σχεδίων αποτύπωσης.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται αποτύπωση της αρχικής κατάστασης διατήρησης των ψηφιδωτών. Αναλύονται οι φθορές και οι φθοροποιοί παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν την πορεία του σχεδίου συντήρησης. Καταγράφονται επίσης οι προηγούμενες, από άλλα συνεργεία, επεμβάσεις συντήρησης.

Στο τρίτο μέρος αναφέρονται και καταγράφονται αναλυτικά όλες οι πληροφορίες που αφορούν τις επεμβάσεις συντήρησης. Περιγράφονται οι πρώτες σωστικές επεμβάσεις και τα μέτρα αντιμετώπισης καθώς και η συντήρηση και η αντιμετώπιση των φθορών.

Στο τέταρτο μέρος αποτυπώνονται οι γενικές παρατηρήσεις που περιλαμβάνουν τις εισηγήσεις και τα συμπεράσματα τα οποία είναι πολύ σημαντικά για τους επόμενους συντηρητές. Στο μέρος αυτό αναφέρεται η πορεία που πρέπει να ακολουθείται ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

Το πέμπτο μέρος περιλαμβάνει το φωτογραφικό υλικό. Υπάρχουν φωτογραφίες της αρχικής και της τελικής κατάστασης διατήρησης των έργων, του χώρου και του μνημείου με κλίμακα. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην ενδεδειγμένη φωτογράφιση όλων των σταδίων συντήρησης. Κάτω από κάθε φωτογραφία υπάρχει περιγραφική λεζάντα. Σε όλα τα στάδια τεκμηρίωσης υπάρχει παραπομπή δίπλα από το κείμενο η οποία και παραπέμπει τον αναγνώστη στο ανάλογο φωτογραφικό παράρτημα.

Στο έκτο και τελευταίο μέρος παρουσιάζονται τα σχέδια και οι αποτυπώσεις του μνημείου και του ψηφιδωτού δαπέδου καθώς και τα διαγράμματα διατήρησης και φθορών. Τα διαγράμματα φθοράς παίζουν σημαντικό ρόλο στο πρόγραμμα συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων λόγω του ότι βοηθούν στην παρακολούθηση των προβλημάτων μετά την αντιμετώπιση και τη συντήρησή τους αλλά και στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των μεθόδων βοηθώντας με τον τρόπο αυτό τη βελτίωση του προγράμματος συντήρησης.

3.4.3. Απόσπαση και Επανατοποθέτηση Ψηφιδωτών Δαπέδων

Η απόσπαση των ψηφιδωτών είναι απαραίτητη μόνο όταν η κατάσταση διατήρησής τους ή/και οι περιβαλλοντικές συνθήκες στις οποίες εκτίθενται τα ψηφιδωτά δεν είναι κατάλληλες για τη διατήρησή τους. Είναι μια επεμβατική και επιθετική μέθοδος που είναι καταστροφική για όλο το αρχιτεκτονικό σύνολο. Η απόσπαση του ψηφιδωτού από την αρχική του θέση και η τοποθέτηση του σε νέο υποστήριγμα κατασκευασμένο από νέα υλικά αλλοιώνει την εικόνα του αλλά και την ιστορική, την επιστημονική, την καλλιτεχνική και την αισθητική του αξία. Χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα στο παρελθόν και ήταν μια συνηθισμένη τακτική λόγω του ότι υπήρχε η αντίληψη ότι αυτή η ενέργεια ήταν η πιο ενδεδειγμένη ώστε να διατηρηθούν πιο σωστά τα ψηφιδωτά δάπεδα. Εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και στις μέρες μας κυρίως σε ψηφιδωτά που βρίσκονται σε άθλια κατάσταση διατήρησης όπως για παράδειγμα σοβαρή φθορά των υποστρωμάτων και η μόνη λύση για τη διατήρησή τους είναι η απόσπαση, τοποθέτηση σε νέο υπόστρωμα και ανάλογα

με τις συνθήκες, η επανατοποθέτησή τους στην αρχική τους θέση ή μεταφορά και έκθεσή τους σε μουσειακό περιβάλλον με ιδανικές συνθήκες (Chlouveraki et al. 2021).

Στην Κύπρο από το 2003 δεν γίνονται αποσπάσεις ψηφιδωτών δαπέδων εκτός από ένα μικρό βοτσαλωτό.

Το βοτσαλωτό αυτό δάπεδο πιθανόν ρωμαϊκής περιόδου με γεωμετρική διακόσμηση βρέθηκε σε διερευνητική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε σε ένα οικόπεδο βόρεια της Νεκρόπολης στην Κάτω Πάφο. Βρέθηκε αποσπασματικό και αποτελείται από τέσσερα τεμάχια. Αποσπάστηκε και επανατοποθετήθηκε σε πέντε στρώματα. Το πρώτο στρώμα αποτελείται από 2cm πάνελ αλουμινίου, το δεύτερο από εποξική ρητίνη με πετραδάκι, το τρίτο από κονίαμα πλήρωσης, το τέταρτο από το στρώμα αρμολόγησης και το πέμπτο από το στρώμα βότσαλων. Πριν την απόσπαση πραγματοποιήθηκαν όλες οι απαραίτητες εργασίες σωστικής και επεμβατικής συντήρησης. Το έργο φυλάσσεται στις αποθήκες του εργαστηρίου συντήρησης στην Κάτω Πάφο και είναι έτοιμο να τοποθετηθεί σε νέο χώρο έκθεσης.



Εικόνα 3-13: Αρχική κατάσταση διατήρησης του βοτσαλωτού δαπέδου, (2011), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-12: Στερέωση του στρώματος ψηφοθέτησης με Primal και πανιά, δημιουργία τεμαχίων και προετοιμασία για την απόσπαση του βοτσαλωτού δαπέδου, (2011), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-11: Τελική κατάσταση διατήρησης του βοτσαλωτού δαπέδου, (2017), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Για την απόσπαση εφαρμόζονται δυο κύριες τεχνικές. Η απόσπαση σε κομμάτια όπου πραγματοποιείται ο τεμαχισμός της επιφάνειας και η αποκόλληση σε ένα κομμάτι. Η επιλογή της μεθόδου εξαρτάται από την υφιστάμενη κατάσταση του ψηφιδωτού, το μέγεθός του, το κατά πόσο είναι εύκολη η πρόσβασή του, ή διαθεσιμότητα σε υλικά, το εξειδικευμένο προσωπικό και οι κλιματολογικές συνθήκες.

Ο τεμαχισμός επιτρέπει την απόσπαση παχύτερου στρώματος, δηλαδή δύο ή περισσότερα στρώματα υποστρώματος τα οποία όμως αφαιρούνται κατά τη διαδικασία της συντήρησης για να τοποθετηθεί το νέο υπόστρωμα. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται καθαρισμός της πίσω όψης του ψηφιδωτού. Παρόλο που η αφαίρεση των αυθεντικών στρωμάτων του ψηφιδωτού δεν αποτελεί

διαδικασία καθαρισμού καθώς ο όρος καθαρισμός αναφέρεται στην απομάκρυνση ξένων και ανεπιθύμητων υλικών από ένα έργο. Σε κάθε περίπτωση το αυθεντικό κονίαμα της στρωματογραφίας των ψηφιδωτών δεν μπορεί να θεωρείται ανεπιθύμητο και αυτό είναι και ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που τίθενται σε σχέση με την απόσπαση των ψηφιδωτών, δηλαδή η καταστροφή της στρωματογραφίας της υποδομής.

Το κύριο μέλημα των συντηρητών σε προγενέστερες περιόδους φαίνεται να ήταν κυρίως το στρώμα ψηφοθέτησης, αυτό δηλαδή που φαινόταν και όχι τα υποστρώματα. Η στρωματογραφία του ψηφιδωτού δαπέδου, δηλαδή η τεχνολογία κατασκευής του δαπέδου η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στη χρήση όσο και στη διατήρηση του όλου δαπέδου αφαιρείτο κι έτσι καταστρεφόταν με συνέπεια να χάνονται πολύτιμες πληροφορίες τόσο για τη σύνθεση όσο και για την τεχνολογία κατασκευής. Αυτό παρατηρήθηκε στην μελέτη του μεγάλου αριθμού αποσπασμένων ψηφιδωτών στην Κύπρο και φαίνεται ξεκάθαρα στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό της Οικίας των Μονομάχων στην Κεντρική Αυλή και στο ψηφιδωτό της Κτίσις στην Οικία Ευστολίου στο Κούριο. Σχεδόν σε όλα τα αποσπασμένα ψηφιδωτά έχουν διατηρηθεί δύο χιλιοστά (2mm) του στρώματος ασβεστοκονιάματος το οποίο βοήθησε στη διατήρηση του στρώματος ψηφοθέτησης.

Στην Κύπρο αρχικά μετά τον τεμαχισμό και την απόσπαση τα συντηρούσαν και τα τοποθετούσαν πάνω σε οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα. Τα κυριότερα στρώματα επανατοποθέτησης αποτελούνταν από οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα με μικρό χαλίκι και λίγη άμμο, τσιμεντοκονίαμα και το ψηφιδωτό στο οποίο οι απώλειες συμπληρώνονταν με τσιμεντοκονίαμα.



Εικόνα 3-15: Υποστρώματα με τσιμεντοκονίαμα στο ψηφιδωτό της Ανατολικής Στοάς της Οικίας Ευστολίου στο Κούριο, (2004), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-14: Στρώματα επανατοποθέτησης και οξείδωση μεταλλικών στοιχείων στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό Δυτικά των Μονομάχων στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Κατά την επανατοποθέτηση σε μερικές περιπτώσεις δεν τοποθετούνταν τα σημεία τεμαχισμού. Συνήθης τεχνική τεμαχισμού ήταν η αφαίρεση τεσσάρων με πέντε σειρών ψηφίδων στο σημείο χωρισμού του ψηφιδωτού. Κατά τη διάρκεια της επανατοποθέτησης των κομματιών οι ψηφίδες που είχαν αφαιρεθεί δεν τοποθετούνταν πίσω στη θέση τους. Παράδειγμα αυτής της διαδικασίας

αποτελεί το Γεωμετρικό ψηφιδωτό στην Κεντρική Αυλή της Οικίας των Μονομάχων στο Κούριο. Να σημειωθεί ότι δεν γινόταν η απαραίτητη τεκμηρίωση ούτε και η σωστή αποθήκευση των ψηφιδών.



Εικόνα 3-16: Σημεία τεμαχισμού στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό της Κεντρικής Αυλής στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-17: Σημεία τεμαχισμού στη κεντρική παράσταση του ψηφιδωτού Κτίσις στην Οικία Ευστολίου στο Κούριο, (2004), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Στα αρχεία που μελέτησα καταγράφεται ότι απόσπαση ψηφιδωτών έγινε σε αρκετές περιπτώσεις. Αναφέρω ενδεικτικά την απόσπαση του ψηφιδωτού της Πρωτοβυζαντινής Βασιλικής στη Πέγεια το 1951, των ψηφιδωτών της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής της Αγίας Τριάδας το 1965, το ψηφιδωτό τέλους του 4^{ου} μ.Χ. αι. στην Είσοδο της Οικίας του Ευστολίου το 1971, του κεντρικού διαδρόμου της Παλαιοχριστιανικής

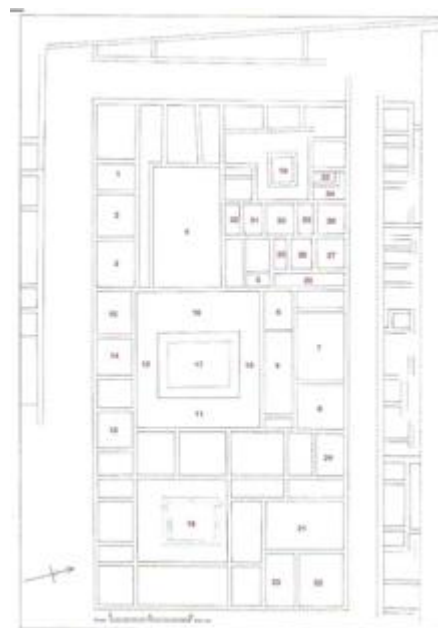


Εικόνα 3-18: Χάρτης τοποθεσιών, (2022), Α. Λουκαΐδου.

Βασιλικής του 6^{ου} μ.Χ. αι. στους Σόλους το 1972 και πολλά άλλα. Δυστυχώς και πάλι δεν καταγράφεται η μέθοδος απόσπασης ούτε και η μέθοδος επανατοποθέτησης.

Στην Οικία του Ευστολίου στο Κούριο τα ψηφιδωτά είχαν αποσπαστεί την δεκαετία του 1950 και τοποθετηθεί σε τσιμεντένιες πλάκες. Την δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε ότι τα ψηφιδωτά είχαν αποκολληθεί και διαλυθεί και χρειάστηκε η άμεση αποκόλληση από τις τσιμεντένιες πλάκες και τοποθέτηση τους σε κουρασάνι. Η ίδια τεχνική εφαρμόστηκε και σε άλλα ψηφιδωτά δάπεδα του νησιού.

Το 1963 δύο ψηφιδωτά της Οικίας του Διονύσου⁹ στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου, το ψηφιδωτό του Νάρκισσου στο Δωμάτιο 2 και το ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών στο Δωμάτιο 3 αποσπάστηκαν για να πραγματοποιηθεί ανασκαφή στα κατώτερα στρώματα. Τοποθετήθηκε PVA στην επιφάνεια των ψηφίδων για την απόσπασή τους. Η ίδια μέθοδος απόσπασης εφαρμόστηκε σχεδόν σε όλα τα ψηφιδωτά της Οικίας μέχρι το 1968. Σε σημεία που προεξείχαν από την επιφάνεια αποσπάστηκε το στρώμα ψηφοθέτησης και επανατοποθετήθηκε σε επίπεδη βάση από σκυρόδεμα. (GCI 2004). Το 1970 τα ψηφιδωτά είχαν αποσπαστεί με χρήση ψαρόκολλας και καμβά και τοποθετούνταν σε νέα βάση π.χ. το ψηφιδωτό της Φαίδρας και Ιππόλυτου και το ψηφιδωτό Tablinum (GCI 2004).



Εικόνα 3-19: Κάτοψη της Οικίας του Διονύσου, (...), Δελτίο Συντήρησης Νάρκισσου

Το 1977 κατά τη διάρκεια των εκσκαφών των θεμελίων για την κατασκευή του στεγάστρου της Οικίας του Διονύσου, ανακαλύφθηκε σε επίπεδο ένα μέτρο χαμηλότερα, βοτσαλωτό ψηφιδωτό της Ελληνιστικής Περιόδου που απεικονίζει τη Σκύλλα. Το 1978 αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε σε ένα από τα άδεια δωμάτια (Δωμάτιο 1) της Οικίας λόγω δυσκολίας στην πρόσβαση στην αρχική του θέση (GCI 2004).

Η απόσπαση σε ένα κομμάτι γίνεται κυρίως σε ψηφιδωτά των οποίων το σχέδιο είναι περίπλοκο και δεν επιτρέπει τον τεμαχισμό. Γινόταν αποκόλληση μόνο του στρώματος ψηφοθέτησης tessellatum.

⁹ Η Οικία του Διονύσου ανακαλύφθηκε τυχαία το 1962, όταν ένας γεωργός αποκάλυψε θραύσματα ψηφιδωτού κατά τη διάρκεια εργασίας ισοπέδωσης του χωραφιού του. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων αντιλαμβανόμενο τη σημασία της ανακάλυψης αυτής άρχισε ανασκαφές οι οποίες έφεραν στο φως την Οικία του Διονύσου καθώς και το μεγαλύτερο σύμπλεγμα ψηφιδωτών στη Κύπρο όπως αυτό έχει χαρακτηριστεί. (Daszewski & Μιχαηλίδης 1989). Η Οικία αποτελείται από πολλά δωμάτια, δεκαέξι εκ των οποίων φέρουν ψηφιδωτά δάπεδα. Οι ανασκαφές διήρκησαν τρία χρόνια και για τη συντήρηση των ψηφιδωτών ζητήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων η βοήθεια του Milorad Medič. Ο Milorad Medič εργάστηκε στην Κύπρο μέχρι το 1969. Το 1974 τα ψηφιδωτά υπέστησαν ζημιές λόγω των βομβαρδισμών και ο Medič ξανακλήθηκε στην Κύπρο για να συνδράμει στις προσπάθειες του Τμήματος να αποκαταστήσουν τις νέες φθορές.

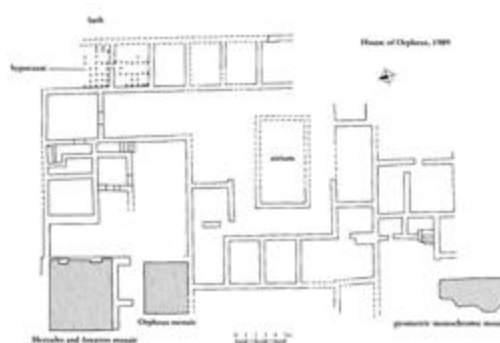
Η UNESCO ανέλαβε τη χρηματοδότηση όλης της εργασίας συντήρησης, τη προμήθεια των υλικών για τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων της Οικίας Διονύσου το 1967 καθώς και την αμοιβή του Milorad Medič.

Για το μόνο ψηφιδωτό που υπάρχει καταγεγραμμένη αναλυτικά η μέθοδος απόσπασης σε ένα κομμάτι είναι το ψηφιδωτό του Ορφέα στην Οικία του Ορφέα στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου. Οι εργασίες αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1988 -1989 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου σε συνεργασία με το Getty Conservation Institute.

3.4.3.1. Η απόσπαση και επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού του Ορφέα

Η απόσπαση και επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού του Ορφέα θεωρείται σταθμός για τα δεδομένα της συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κύπρο. Είναι μια περίπτωση για την οποία υπάρχει εκτεταμένη αναφορά όλων των σταδίων της διαδικασίας και για αυτό εξετάζεται πιο αναλυτικά στην εργασία αυτή.

Η Οικία του Ορφέα καταλαμβάνει μια έκταση 32m x 42m στα δωμάτια της οποίας συναντούμε εξαιρετικής ομορφιάς ψηφιδωτά δάπεδα τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 2^{ου} αιώνα και αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.. Το ψηφιδωτό του Ορφέα διαστάσεων 4.25m x 5.10m βρίσκεται στο βορειοδυτικό δωμάτιο της Οικίας δίπλα από το Δωμάτιο με τα ψηφιδωτά του Ηρακλή και της Αμαζόνας. Ο πίνακας χωρίς το πλαίσιο είναι 2.82m x 3.4m και το πλαίσιο περιλαμβάνει τρεις ζώνες με γεωμετρικά σχήματα.



Εικόνα 3-20: Κάτοψη της Οικίας του Ορφέα, Τμήμα Αρχαιοτήτων.

Το ψηφιδωτό δάπεδο του Ορφέα καλύπτεται από μια μεγάλη παράσταση σε άσπρο φόντο πάνω από το κέντρο του οποίου παριστάνεται ο Ορφέας καθισμένος σε ένα βράχο. Φαίνεται να τραγουδά, κρατά στο αριστερό του χέρι τη λύρα και στο δεξί τεντωμένο χέρι το πλήκτρο. Περιτριγυρίζεται από 8 θηλαστικά (αλεπού, αρκούδα, κάπρο, λεοπάρδαλη, λιοντάρι, τίγρη, ελάφι) ένα φίδι και 6 πουλιά (περιστέρι, αετό, παγώνι, αηδόνι, δύο καταστραμμένα άγνωστα). Στη κάτω αριστερή γωνιά υπάρχει ένας θάμνος. Πάνω από το κεφάλι του Ορφέα υπάρχει επιγραφή σε ελληνικά κεφαλαία γράμματα η οποία και χαρακτηρίζει το ψηφιδωτό αυτό. Τα πρώτα γράμματα δεν υπάρχουν και το υπόλοιπο έχει ως εξής: (.....)ΟC ΠΙΝΙΟC



Εικόνα 3-21: Το ψηφιδωτό δάπεδο του Ορφέα μετά τις εργασίες συντήρησης του 1989, (1991), G. Aidana.

PECTITOYTOC EΠOIEI. Η πρώτη λέξη είναι (ΤΙΤ)OC ή (ΓΑΙ)OC. Η επιγραφή μπορεί να υποδηλοί το όνομα του κατασκευαστή ή του ιδιοκτήτη της Οικίας που ανέθεσε και πλήρωσε για το ψηφιδωτό. Θεωρείται σπάνια επιγραφή και μοναδική στην ρωμαϊκή Κύπρο.

Μέρος του ψηφιδωτού εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές του 1984 και καταχώθηκε. Το 1985 μετά την εξεύρεση πόρων έγινε η ανασκαφή του. Η κατάστασή του αξιολογήθηκε ως εξής: η απεικόνιση δύο πουλιών στο πάνω δυτικό άκρο ήταν καταστραμμένη από ρίζες θάμνων. Ρίζες επίσης εκτόπισαν μεγάλο μέρος της επιγραφής και του τεντωμένου δεξιού χεριού του Ορφέα. Επιπλέον καταστροφές εντοπίστηκαν κατά μήκος των βορειοανατολικών και δυτικών πλευρών λόγω κλοπής/αφαίρεσης πετρών από τα θεμέλια των παρακείμενων τοίχων. Η επιφάνεια του ψηφιδωτού δεν ήταν επίπεδη και μία έξαρση εμφανιζόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του. Αργότερα επιβεβαιώθηκε ότι αυτή ήταν λόγω υποκείμενου τοίχου. Η υποχώρηση του ψηφιδωτού λόγω του υποκείμενου τοίχου έγινε πιο σαφής με την ξήρανση του εδάφους μετά την ανασκαφή και την εμφάνιση ρωγμών. Θεωρήθηκε και επιβεβαιώθηκε αργότερα ότι τα υποστρώματα του ψηφιδωτού είχαν χάσει την συνοχή τους και η *in situ* αποκατάσταση δεν θα βοηθούσε. Έτσι αποφασίστηκε η απόσπαση του ψηφιδωτού και η κατασκευή νέας βάσης η οποία θα προστάτευε το ψηφιδωτό από την τριχοειδή αναρρίχηση της υγρασίας.

Η απόφαση για χρήση της τεχνικής κύλισης για απόσπαση πάρθηκε για πρακτικούς αλλά και για διδακτικούς λόγους. Αυτή η τεχνική περιγράφεται από Baron το 1985 και Wihr το 1978 και είναι κατάλληλη όταν το ψηφιδωτό είναι: (1) προσβάσιμο χωρίς περιμετρικούς τοίχους, (2) ενιαίας εικονογραφικής σύνθεσης χωρίς υποδιαίρεσεις σε μικρότερα πάνελ και (3) σε καλή κατάσταση χωρίς σοβαρές απώλειες και ρωγμές. Σύμφωνα με τον Baron (1985) η μέθοδος κύλισης των ψηφίδων σε κύλινδρο «κάνει το αποκολλημένο ψηφιδωτό πολύ πιο ελαφρύ, το στρώμα κονιάματος εξαλείφεται, και έτσι επιτρέπει την αποκόλληση πολύ μεγαλύτερων τμημάτων. Αυτή η προσέγγιση εξαλείφει την ανάγκη για πρόσθετη ενοποίηση αφού εφαρμόζεται το νέο στήριγμα, αγγίζοντας απευθείας το πίσω μέρος των ψηφίδων».

Πριν την έναρξη των εργασιών έγινε η τεκμηρίωση του ψηφιδωτού. Η μέθοδος της φωτογράφισης θεωρήθηκε ως μια γρήγορη, ακριβής και πρακτική μέθοδος. Η ακριβής φωτογραφική τεκμηρίωση έγινε υποδιαιρώντας το ψηφιδωτό σε σειρά από τεταρτημόρια το καθένα 80cm x 80cm. Για την φωτογράφιση και την στήριξη της κάμερας κατασκευάστηκε ξύλινη βάση ώστε η απόσταση φωτογράφισης να είναι η ίδια για κάθε τεταρτημόριο. Ο άξονας φωτογράφισης ήταν το κέντρο κάθε τεταρτημόριου. Οι φωτογραφίες τυπώθηκαν σε κλίμακα 1:10, ενώθηκαν, ιχνηλατήθηκαν σε χαρτί και χρησιμοποιήθηκαν για τα σχέδια τεκμηρίωσης.

Η ενοποίηση των σημείων τα οποία στερούνταν συνοχής ήταν μια βασική προϋπόθεση για την έναρξη των εργασιών κύλισης. Στις εύθραυστες κόκκινες ψηφίδες χωρίς συνοχή τοποθετήθηκε μείγμα *Paraloid B72 /Chlorothene* μέχρι το κορεσμό. Στις γυάλινες ψηφίδες τοποθετήθηκε μείγμα *Paraloid B72/ethyl silicate*.

Μετά την ενοποίηση των αποδυναμωμένων σημείων, έγινε καθαρισμός από επιφανειακές επικαθήσεις για να επιτευχθεί η καλύτερη συνοχή των ψηφίδων με τα υλικά σταθεροποίησης. Οι χαλαρές ψηφίδες σταθεροποιήθηκαν προσωρινά με κονίαμα, ένα μέρος ασβέστη και τέσσερα μέρη μαρμαρόσκονη σε νερό. Οι ενοποιημένες ψηφίδες προστατεύθηκαν με λωρίδες ιαπωνικού χαρτιού και ακρυλική ρητίνη ώστε να ευκολυνθεί αργότερα η απομάκρυνση των σταθεροποιητικών υλικών. Επίσης στα χαλαρά/αποκολλημένα σημεία τοποθετήθηκε γάζα με ακρυλική/βινύλη ρητίνη σε γαλάκτωμα.

Ακολούθησε επικάλυψη όλου του ψηφιδωτού με δύο στρώσεις βαμβακερής γάζας και δύο στρώσεις υφάσματος κάνναβης με ακρυλική/βινύλη ρητίνη. Το κάθε στρώμα γάζας και υφάσματος πλενόταν και σιδεωνόταν. Κάθε στρώση αφηνόταν να στεγνώσει ομοιόμορφα πριν την επόμενη. Κάθε στρώση τοποθετείτο χωρίς τέντωμα ακολουθώντας έτσι το ανάγλυφο του ψηφιδωτού. Ειδική προσοχή δινόταν στην αποφυγή πτυχώσεων ή επικαλύψεων στις άκρες των γαζών και υφάσματος ώστε να μην αφεθούν ανωμαλίες στο ψηφιδωτό κατά την διάρκεια της κύλισης.

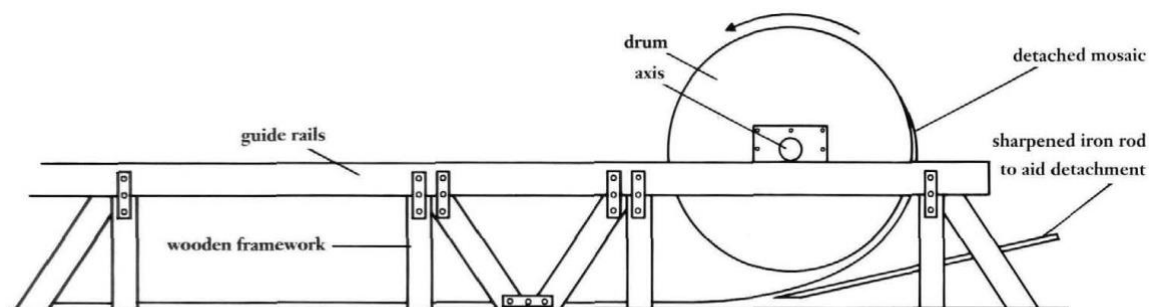
Οι δύο τελευταίες στρώσεις τοποθετήθηκαν με περίσσιο ύφασμα 50cm στις δύο κοντές πλευρές ώστε αυτές να συνδεθούν στον κύλινδρο στην αρχή και τέλος της κύλισης.

Αποκόλληση και κύλιση του ψηφιδωτού.

Η αποκόλληση του ψηφιδωτού άρχισε από την δυτική πλευρά και ως προς τούτο ανοίχθηκε αυλάκι ώστε να βοηθηθεί η αποκόλληση από κάτω.

Ο κύλινδρος που χρησιμοποιήθηκε κατασκευάστηκε από ξύλο με άξονα μεταλλική σωλήνα. Η μεταλλική σωλήνα που προεξείχε από τον κύλινδρο κινείτο σε ξύλινες ράγες που κατασκευάστηκαν κατά μήκος της βόρεια και νότιας πλευράς του ψηφιδωτού. Οι ξύλινες ράγες κατασκευάστηκαν με κλίση ανάβασης ώστε κατά την κύλιση το ψηφιδωτό να μην δέχεται την αυξανόμενη πίεση του βάρους του κυλίνδρου.

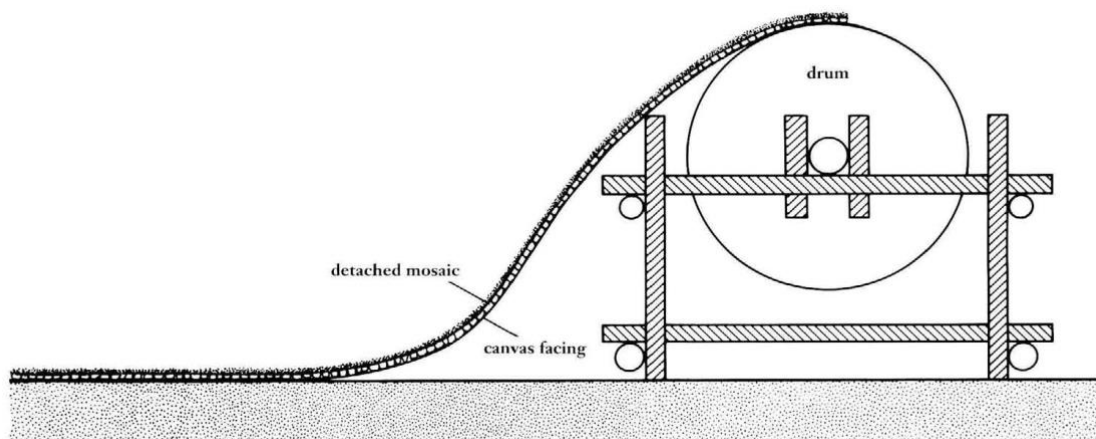
Η κύλιση άρχισε με την στερέωση των άκρων του υφάσματος στον κύλινδρο και την ταυτόχρονη αποκόλληση του ψηφιδωτού με την βοήθεια αιχμηρής σιδερένιας ράβδου κάτω από το ψηφιδωτό και όπως απεικονίζεται στο πιο κάτω διάγραμμα.



Εικόνα 3-22: Σχέδιο αποτύπωσης κυλίνδρου που χρησιμοποιήθηκε για την απόσπαση του ψηφιδωτού, (1991), J. Kosinka.

Όταν το μέρος του ψηφιδωτού με τις απώλειες κυλίστηκε στον κύλινδρο, στις συγκεκριμένες θέσεις τρυπήθηκε το ψηφιδωτό και ο κύλινδρος και τοποθετήθηκαν ξύλινοι στύλοι που χρησιμοποιήθηκαν σαν μοχλοί για την κύλιση.

Δυσκολίες εμφανίστηκαν στην αποκόλληση κατά μήκος της νότιας πλευράς του ψηφιδωτού όπου ο υπάρχον τοίχος και το υπόστρωμα βρισκόταν σε πολύ καλή κατάσταση. Σε αυτή την περίπτωση χρειάστηκε η βοήθεια ηλεκτρικού δίσκου για τη αποκόλληση. Κατά την διάρκεια της αποκόλλησης γινόταν ταυτόχρονα τεκμηρίωση των στρώσεων κάτω από το ψηφιδωτό. Όταν ολοκληρώθηκε η αποκόλληση ο κύλινδρος μετακινήθηκε με μεγάλο μηχάνημα σε τιμεντένια πλατφόρμα που κατασκευάστηκε περίπου 50m μακριά. Το ψηφιδωτό ξετυλίχθηκε στη πιο πάνω βάση πάνω σε φύλλο πολυαιθυλενίου με την όψη του προς τα κάτω και όπως φαίνεται στο πιο κάτω διάγραμμα.



Εικόνα 3-23: Ξετύλιγμα αποσπασμένου ψηφιδωτού από τον κύλινδρο, (1991), J Kosinka.

Καθαρισμός της πίσω όψης του ψηφιδωτού

Όλο το σαθρό υλικό στο πίσω μέρος του ψηφιδωτού θα έπρεπε να αφαιρεθεί ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη πρόσφυση στην νέα βάση. Πριν να ξετυλιχθεί το ψηφιδωτό στην τσιμεντένια πλατφόρμα, τα παχιά στρώματα αφαιρέθηκαν με σφυρί και μεταλλικές σμίλες. Όταν το ψηφιδωτό ξετυλίχθηκε στην



Εικόνα 3-24: Καθαρισμός της πίσω όψης του ψηφιδωτού και αφαίρεση υπολειμμάτων κονιάματος με σφυρί και σμίλες, (1991), P. Pastorello.

τσιμεντένια πλατφόρμα χρησιμοποιήθηκαν μόνο εργαλεία χειρός για αφαίρεση της σαθρής βάσης για την αποφυγή ζημιάς ειδικά στις εύθραυστες γυάλινες ψηφίδες. Ακολούθως έγινε καθαρισμός με πιο εξειδικευμένα εργαλεία και με την μέθοδο γνωστή ως *spillatura*. Τέλος έγινε καθαρισμός με ηλεκτρική σκούπα και απολύμανση με βιοκτόνο και κατασκευάστηκε ξύλινο τελάρο γύρω από το ψηφιδωτό. Για προστασία του ψηφιδωτού από τις καιρικές συνθήκες λόγω του ότι πλησίαζε ο χειμώνας το ψηφιδωτό καλύφθηκε. Το πρώτο στρώμα αποτελείτο από ένα λεπτό πλέγμα νάιλον 20cm και σφαιρίδια διόγκωσης αργίλου, το δεύτερο από λεπτό πλέγμα νάιλον και το τρίτο από 20cm χαλίκι. Κατασκευάστηκε επίσης προσωρινό μεταλλικό στέγαστρο για προστασία από τη βροχή.

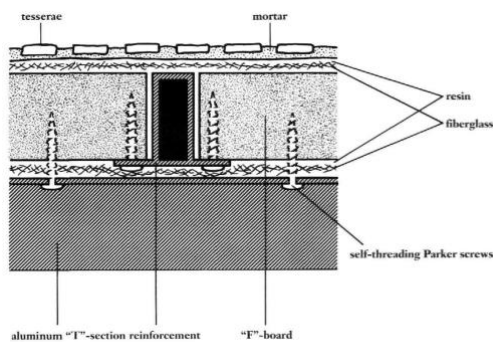
Επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού.

Τα υλικά προστασίας που χρησιμοποιήθηκαν για τις καιρικές συνθήκες αφαιρέθηκαν και προχώρησε η ενοποίηση των ψηφίδων με *Paraloid B72 dissolved in toluene* μέχρι κορεσμού. Οι απώλειες συμπληρώθηκαν με υλικό ψηφίδων που ανακτήθηκε από την διεργασία ανασκαφής και αποκόλλησης. Στη συνέχεια κονίαμα αποτελούμενο από πέντε μέρη άσπρο τσιμέντο, δύο μέρη μαρμαρόσκονη, ένα μέρος σκόνη τούβλων, ένα μέρος *aerated pozzolana* και ένα μέρος *Lafarge hydrolic lime* απλώθηκε στο πίσω μέρος όλου του ψηφιδωτού. Το κονίαμα διατηρείτο υγρό για δέκα μέρες και αφέθηκε να πήξει για τρεις βδομάδες.

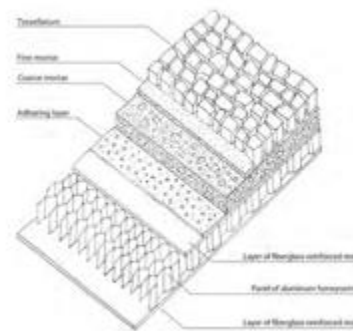
Ακολούθως και χρησιμοποιώντας μηχανικά μέσα, το κονίαμα ισοπεδώθηκε και μειώθηκε σε πάχος μέχρι την εμφάνιση των πρώτων ψηφιδών, για λόγους μείωσης του βάρους. Περιμετρικά, κατασκευάστηκε νέο ξύλινο τελάρο επενδυμένο με πλαστικό .

Η νέα βάση αποτελείται από έτοιμα πάνελ τύπου *Aerolam* διαστάσεων 2.44m x 1.22m. Τα πάνελ συγκολλήθηκαν μεταξύ τους με τελάρα αλουμινίου τύπου *T-shaped* τα οποία στερεώθηκαν στο πάνελ με αυτοδιάτρητες βίδες τύπου *Parker*. Μεταξύ των πάνελ και ψηφιδωτού τοποθετήθηκε στρώμα ρητίνης και υαλοβάμβακα. Το ίδιο στρώμα ακολούθησε πάνω από τα πάνελ. Η κατασκευή δοκιμάστηκε αρκετές φορές ώστε να επιβεβαιωθεί η ορθότητα των ενώσεων και η διαστολότητα.

Πιο κάτω φαίνονται τα διαγράμματα της νέας βάσης υποστήριξης του ψηφιδωτού δαπέδου.



Εικόνα 3-25: Στρωματογραφία νέων υποστρωμάτων, (1991), J. C. Dean.



Εικόνα 3-26: Στρωματογραφία νέων υποστρωμάτων, (1991), L. Alberti.

Το βάρος ολόκληρης της κατασκευής και του ψηφιδωτού είναι περισσότερο από 1000 Kg. Το ψηφιδωτό με την καινούργια του βάση επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση με την βοήθεια γερανού πάνω σε καινούργια τσιμεντένια πλάκα. Μετά την τοποθέτηση έγινε αφαίρεση των επικαλύψεων. Αυτό έγινε με την τοποθέτηση βρεγμένων κομπρεσών για 48 μέχρι 60 ώρες ώστε το συγκολλητικό της γάζας και του υφάσματος να διογκωθεί και να αποκολληθεί από το ψηφιδωτό. Ακολούθησε η εγκατάσταση πρωτότυπου στεγάστρου ελαφριάς κατασκευής τύπου hexashelter (Mora et al. 1991).

3.4.3.2. Αντιμετώπιση Αποσπάσεων

Παρατηρήθηκε ότι μετά το πέρασμα κάποιου χρονικού διαστήματος από την επανατοποθέτηση σε οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα το οποίο χρησιμοποιήθηκε σχεδόν σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα, προκλήθηκαν φαινόμενα εξάρσεων (ανοδικής παραμόρφωσης) λόγω της διάβρωσης / οξείδωσης

και διόγκωσης των μεταλλικών στοιχείων. Για την αντιμετώπιση του πιο πάνω προβλήματος χρειάστηκε η συνεργασία πολλών ειδικοτήτων, αρχαιολόγων, συντηρητών, πολιτικών μηχανικών ώστε να αποφασιστεί η μέθοδος διατήρησης του υποστρώματος. Αποφασίστηκε επίσης ότι θα έπρεπε να συντηρηθούν και τα μεταλλικά στοιχεία. Βρέθηκαν τα σημεία επαφής, λύθηκε ο οπλισμός, τα οξειδωμένα μεταλλικά στοιχεία αφαιρέθηκαν και τα μη σκουριασμένα μεταλλικά στοιχεία μονώθηκαν με τσιμεντοκονίαμα χαμηλής σκληρότητας για να είναι όσο το δυνατό πιο ανενεργά στο σύστημα (Charalambous 2008, Hadjicosti & Charalambous 2011, Charalambous 2019).



Εικόνα 3-27: Οξειδωμένα μεταλλικά στοιχεία τα οποία τοποθετήθηκαν στο οπλισμένο κονίαμα μετά την απόσπαση του ψηφιδωτού Κτίσις στην Οικία του Ευστολίου στο Κούριο, (2004), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών



Εικόνα 3-28: Αποκόλληση και ρηγματώση του Γεωμετρικού ψηφιδωτού της Κεντρικής Αυλής στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο λόγω οξείδωσης των μεταλλικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στα υποστρώματα, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-30: Ρηγματώσεις στην επιφάνεια του Γεωμετρικού ψηφιδωτού λόγω απόσπασης και επανατοποθέτησης σε οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα. Ψηφιδωτό δυτικά των Μονομάχων στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.



Εικόνα 3-29: Ανασηκώσεις και ρηγματώσεις λόγω οξειδωμένων μεταλλικών στοιχείων στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό δυτικά των Μονομάχων στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

3.4.4. Περιμετρική Στερέωση

Η περιμετρική στερέωση γινόταν με τσιμεντοκονίαμα το οποίο δημιουργούσε πολλαπλά προβλήματα λόγω της μεγάλης σκληρότητας του υλικού και των μηχανικών πιέσεων που προκαλούσε. Είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των ψηφιδωτών δημιουργώντας ρωγμές, αποφλοιώσεις και αποκολλήσεις ψηφίδων, καθώς και αποσπάσεις ενώσω η περιμετρική στερέωση παρέμενε άθικτη.



Εικόνα 3-31: Ρηγματώσεις και αποφλοιώσεις ψηφίδων λόγω περιμετρικής στερέωσης με τσιμεντοκονίαμα στο Γεωμετρικό ψηφιδωτό της Κεντρικής Αυλής στην Οικία Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Σαν μέτρο αντιμετώπισης αφαιρέθηκαν οι περιμετρικές στερεώσεις, η περιμετρική στερέωση με τσιμεντοκονίαμα εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια στη θέση του τσιμεντοκονιάματος κατά την επανατοποθέτηση χρησιμοποιούνται κονιάματα με πιο συμβατά υλικά των οποίων τα χαρακτηριστικά δεν προκαλούν προβλήματα.



Εικόνα 3-32: Περιμετρική στερέωση και επικάλυψη ψηφίδων με τσιμεντοκονίαμα. Γεωμετρικό ψηφιδωτό στην Κεντρική Αυλή της Οικίας Μονομάχων στο Κούριο, (2006), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Η περιμετρική στερέωση εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως ένα σημαντικό μέτρο για την προστασία των περιμετρικών ψηφίδων από τυχόν αποκολλήσεις.

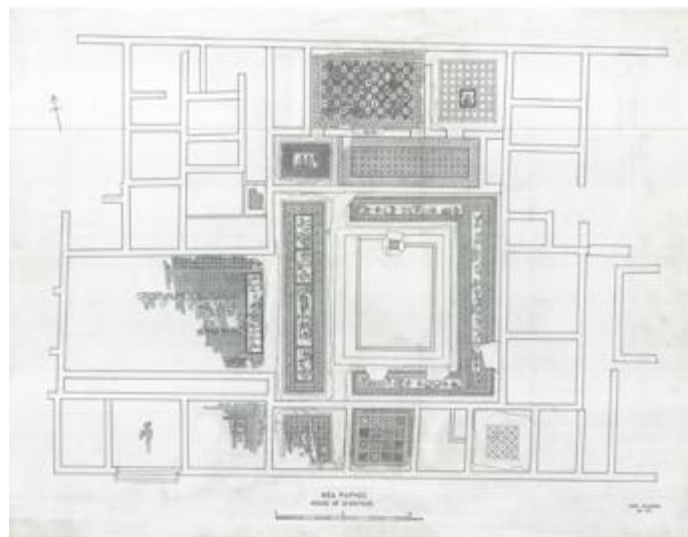
3.4.5. Αισθητική Αποκατάσταση

Παλαιότερα φαίνεται ότι η συντήρηση και η αποκατάσταση των ψηφιδωτών δαπέδων αντιμετωπιζόταν περισσότερο σαν «τουριστικό προϊόν». Η ιδέα που επικρατούσε ήταν να φαίνεται κάτι ωραίο. Αυτό στις μέρες μας δεν είναι αυτοσκοπός για τους συντηρητές και οι παλαιότερες αποκαταστάσεις πέρασαν στα χέρια των κριτικών τέχνης. Δυστυχώς και στην περίπτωση της αισθητικής αποκατάστασης των ψηφιδωτών δαπέδων δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να φωτίζουν σε μεγάλο βαθμό την πτυχή αυτή. Μπορούμε να αναφέρουμε όμως τι παρατηρήθηκε στο ψηφιδωτό του Ορφέα, του Νάρκισσου και των Τεσσάρων Εποχών.

Κατά τις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στο ψηφιδωτό του Ορφέα και σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν αποκολλημένες ψηφίδες και θραύσματα από το γεωμετρικό περίγραμμα. Για την αισθητική αποκατάσταση έγινε εκτίμηση της θέσης των ψηφίδων και των θραυσμάτων με βάση το χρώμα και το μοτίβο. Ακολούθησε

τοποθέτησή τους σε προσωρινό στρώμα ψηφοθέτησης φτιαγμένο από κονίαμα χρησιμοποιώντας υγρό πολυεστέρα Μαστίχας αναμειγμένο με 1% σκληρυντικό και τάλκη για σχηματισμό πάστας. Για να επιτευχθεί ένα αναστρέψιμο αποτέλεσμα το κάτω μέρος των ψηφίδων επενδύθηκε με Paraloid B72 και τολουόλιο 15% (Mora 1991).

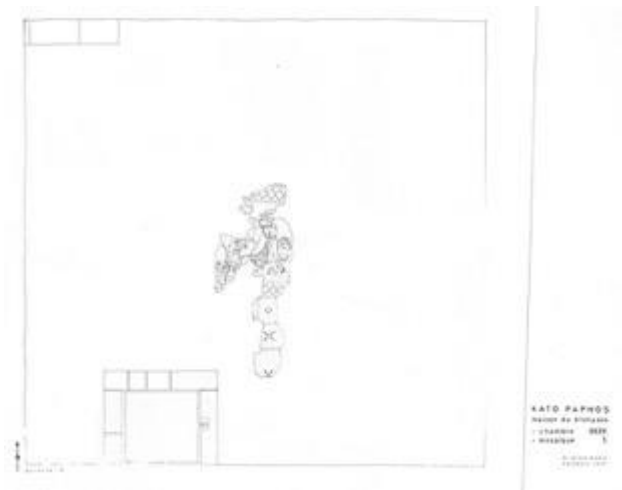
Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Οικίας του Διονύσου στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου έχουν δεχτεί εκτεταμένη αισθητική αποκατάσταση. Η αποκατάσταση των απωλειών και των καταστραμμένων τμημάτων με τις ψηφίδες που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή ήταν μια από τις πρώτες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη συντήρησή τους μετά τον καθαρισμό της επιφάνειας. Χρησιμοποιήθηκαν παλαιές ψηφίδες των ίδιων των ψηφιδωτών αλλά και νέες ψηφίδες παρμένες από νεότερα



Εικόνα 3-33: Κάτοψη Οικίας του Διονύσου και σχέδια αποτύπωσης των ψηφιδωτών το 1977, C. Polycarrou.

πετρώματα με σύγχρονη κοπή οι οποίες όμως είναι εύκολα αντιληπτές. Οι κατεστραμμένες ψηφίδες αντικαταστάθηκαν (GCI 2004). Το ψηφιδωτό του Νάρκισσου στο Δωμάτιο 2 αλλά και το ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών στο Δωμάτιο 3 έχουν δεχτεί τις μεγαλύτερες σε μέγεθος συμπληρώσεις.

Σύμφωνα με τα σχέδια αποτύπωσης τα οποία σχεδιάστηκαν το 1967 φαίνεται ότι από το ψηφιδωτό του Νάρκισσου σωζόταν ένα πολύ μικρό μέρος της σύνθεσης. Η ισοπέδωση του χωραφιού δυστυχώς κατάστρεψε ένα μεγάλο μέρος του ψηφιδωτού. Η αποκατάσταση του ψηφιδωτού ξεκίνησε το 1968 και αρχικά επικεντρώθηκε στην αποκατάσταση της μορφής (GCI 2004). Τα θραύσματα και οι ψηφίδες που ήταν σκορπισμένες, περισυλλέκτηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάσταση. Ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι του γεωμετρικού διακόσμου που πλαισιώνει την παράσταση αποκαταστάθηκε με νέες ψηφίδες σύγχρονης κοπής από πετρώματα της περιοχής του Αγίου Νεοφύτου (Daszewski & Μιχαηλίδης 1989, GCI 2004).

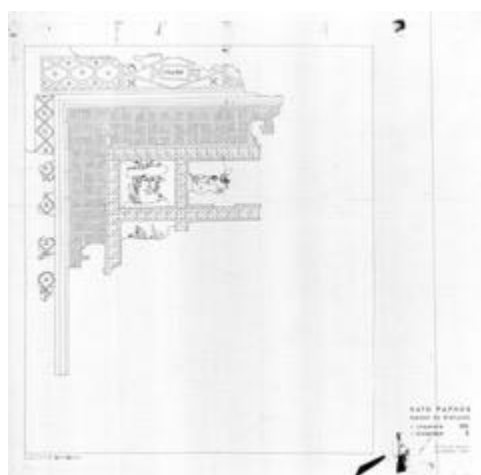


Εικόνα 3-34: Σχέδιο αποτύπωσης του 1967 για το ψηφιδωτό του Νάρκισσου στην Οικία του Διονύσου όπως αυτό ανευρέθηκε., M. Medić.



Εικόνα 3-35: Ψηφιδωτό του Νάρκισσου μετά την αισθητική αποκατάσταση, (2011), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Το ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών βρέθηκε σπασμένο σε μικρά κομμάτια και μεγάλο μέρος του καταστράφηκε επίσης κατά τις εργασίες ισοπέδωσης του χωραφιού (GCI 2004). Στο ψηφιδωτό σωζόταν ο πίνακας με την πρόσοψη του καλοκαιριού, μέρος από την παράσταση της κατσίκας και μέρος από την παράσταση με τα λαχανικά. Η αποκατάστασή του ξεκίνησε το 1965 και έγινε τμηματικά πάνω σε εννέα τετράγωνους ξύλινους δίσκους, σύμφωνα με τα θραύσματα που βρέθηκαν. Το 1975 τα πλαίσια με το γύψινο εκμαγείο αφαιρέθηκαν από τους δίσκους και τοποθετήθηκαν στο δωμάτιο όπου αρχικά ανευρέθηκαν. Το ψηφιδωτό έφερε τόσο τις αυθεντικές του ψηφίδες όσο και νέες ψηφίδες σύγχρονης κοπής. Τα θραύσματα από το πλαίσιο της παράστασης δεν επανατοποθετήθηκαν και αφέθηκαν εκτεθειμένα σε ένα δίσκο (GCI 2004). Οι θέσεις των πινάκων όπως είναι σήμερα δεν είναι απόλυτα σίγουρο ότι είναι οι αρχικές. Η θέση του κεντρικού πίνακα και του πάνω αριστερά πίνακα θεωρείται ότι είναι οι αρχικές (Daszewski & Μιχαηλίδης 1989).



Εικόνα 3-36: Σχέδιο αποτύπωσης του 1967. Ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών στην Οικία του Διονύσου όπως αυτό ανευρέθηκε, M. Medić.



Εικόνα 3-37: Ψηφιδωτό των Τεσσάρων Εποχών μετά την αισθητική αποκατάσταση, (2011), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Το δελτίο συντήρησης του 2004 για την Οικία του Ευστολίου αναφέρει ότι ψηφίδες σύγχρονης κοπής χρησιμοποιήθηκαν για την αισθητική αποκατάσταση του ψηφιδωτού στο Δωμάτιο της Κτίσις.



Εικόνα 3-38: Ψηφιδωτό Κτίσις μετά τις αισθητικές παρεμβάσεις, (2004), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

Η αισθητική αποκατάσταση στις μέρες μας διαφέρει με ό,τι γινόταν στο παρελθόν. Βασίζεται στην άποψη ότι οι απώλειες δεν θα συμπληρωθούν με τρόπο τέτοιο ώστε να ολοκληρωθεί εικονογραφικά το έργο. Επικρατεί η άποψη ότι η επέμβαση από μακριά δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή, αλλά από κοντά να φαίνεται ότι έγινε παρέμβαση (Chlouveraki & Kindt 2011). Η πλήρωση των απωλειών γίνεται με κονίαμα ουδέτερου χρώματος και τόνου είτε στο ίδιο επίπεδο με τη ψηφιδωτή επιφάνεια είτε σε χαμηλότερο επίπεδο. Υπάρχουν κι άλλες τεχνικές οι οποίες όμως δεν εφαρμόζονται στην Κύπρο.

3.5. Προληπτική Συντήρηση

Η προληπτική συντήρηση έχει να κάνει περισσότερο με τον περιβάλλοντα χώρο του ψηφιδωτού. Έχει σαν στόχο να επιβραδύνει και να προλαμβάνει τις φθορές. Παλαιότερα δεν δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην προληπτική συντήρηση. Στις μέρες μας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της όλης διαδικασίας για τη συντήρηση του ψηφιδωτού. Γίνεται σε όλα τα ψηφιδωτά ανεξάρτητα, συντηρημένα και μη. Τα δύο βασικότερα μέτρα που λαμβάνονται είναι η κατάχωση, μόνιμη ή προσωρινή και η στέγαση. Επιπλέον τις τελευταίες δύο δεκαετίες κάθε χρόνο το συνεργείο συντήρησης σε όλα τα ψηφιδωτά και κυρίως στα ήδη συντηρημένα ψηφιδωτά προβαίνει σε ενέργειες καθαρισμού, αφαλάτωσης, ξήρανσης και αφαίρεσης βλάστησης και έλεγχο για την ορθή λειτουργία των αγωγών αποστράγγισης. Με τις πιο πάνω διεργασίες πραγματοποιείται τακτικός έλεγχος και τόσο τα δελτία συντήρησης όσο και τα διαγράμματα φθοράς βοηθούν στην άμεση αντιμετώπιση κάθε προβλήματος που μπορεί να προκύψει.

3.5.1. Διαχείριση Όμβριων Υδάτων

Το νερό αλλά και η υγρασία μπορούν να προκαλέσουν πολλαπλά προβλήματα στη διατήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων. Γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται η απομάκρυνση των όμβριων υδάτων αλλά

και της υγρασίας του υδροφόρου ορίζοντα / υπόγεια υγρασία με διάφορους αγωγούς ή προσωρινές κατασκευές.

Η συχνότερη λύση που πραγματοποιείται σε πολλές περιπτώσεις, λόγω του ότι δεν αλλοιώνει την αισθητική του εκάστοτε χώρου είναι η έρευνα για εύρεση αρχαίου αγωγού. Στη περίπτωση που υπάρχει γίνεται η διάνοιξη και επανενεργοποίησή του για την απομάκρυνση των όμβριων υδάτων.

Μια άλλη λύση είναι η κατάχωση ορισμένων τμημάτων περιμετρικά του ψηφιδωτού για να μην υπάρχουν βαθιές τομές που θα συγκρατούν το νερό. Με αυτή τη μέθοδο δημιουργούνται επίπεδες επιφάνειες με την απαραίτητη κλίση για την απομάκρυνση του νερού (Σολομίδου & Χαραλάμπους 2019).

Κάθε χρόνο γίνεται ένας συστηματικός έλεγχος από το συνεργείο για επιβεβαίωση ότι ο αγωγός λειτουργεί κανονικά και αν πραγματοποιείται η αποστράγγιση των ψηφιδωτών.

3.5.2. Περιοδικές και Μόνιμες Καταχώσεις

Ένα από τα σημαντικότερα προληπτικά μέτρα που λαμβάνονται για τη συντήρηση των ψηφιδωτών στην Κύπρο είναι η κατάχωση, είτε περιοδική είτε μόνιμη. Αυτό οφείλεται στον μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών δαπέδων που υπάρχουν διάσπαρτα σε όλη την Κύπρο (Lysandrou & Charalambous 2011). Η κατάχωση προστατεύει τα ψηφιδωτά δάπεδα από φθορές οι οποίες είναι δυνατόν να τους προκαλέσουν ζημιές. Εμποδίζει την ανάπτυξη βλάστησης και αποκόπτει τους ανθρώπους αλλά και τα ζώα από την άμεση επαφή τους με τα ψηφιδωτά. Επιτρέπει να διατηρηθεί ένα ψηφιδωτό μέχρι τη στιγμή που θα γίνει η συντήρησή του αλλά ακόμα και μετά τη συντήρησή του. Αυτό είναι ένα πλεονέκτημα που έχουν τα ψηφιδωτά σε σύγκριση με άλλα μνημεία Πολιτιστικής Κληρονομιάς τα οποία δεν διατηρούνται σε παρόμοιες συνθήκες (Sivak 2021).

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων επιτρέπει και εφαρμόζει τις καταχώσεις σε τρεις περιπτώσεις. Στα νέα ανασκαμμένα ψηφιδωτά όπου δεν έχουν ολοκληρωθεί οι επεμβάσεις συντήρησης, στα ψηφιδωτά που δεν είναι προσβάσιμα στο κοινό όπου εφαρμόζονται μόνιμες καταχώσεις και στα ψηφιδωτά που αν και είναι επισκέψιμα δεν προστατεύονται από στέγαστρα ή άλλες κατασκευές. Σε αυτή την περίπτωση γίνεται η περιοδική κατάχωση (Lysandrou & Charalambous 2011).

Τα ψηφιδωτά δάπεδα που βρίσκονται σε μη προσβάσιμους χώρους ή σε αρχαιολογικούς χώρους που δεν είναι ανοιχτοί στο κοινό καταχώνονται μόνιμα. Τα ψηφιδωτά δάπεδα που δεν

προστατεύονται από κάποιο στέγαστρο καταχώνονται κατά τη χειμερινή περίοδο. Η κατάχωση αυτή διαρκεί περίπου 5 μήνες, γίνεται αρχές Νοεμβρίου και η αποκάλυψη των ψηφιδωτών γίνεται αρχές Απριλίου ανάλογα πάντα με τις καιρικές συνθήκες. Η προσωρινή κατάχωση έχει ως στόχο τη προστασία των ψηφιδωτών δαπέδων από τον παγετό αλλά και την επιβράδυνση της διαδικασίας φθοράς (Sivak 2021, Σολομίδου & Χαραλάμπους 2019). Επίσης δημιουργεί ένα σταθερό περιβάλλον για το καταχωμένο ψηφιδωτό (Lysandrou & Charalambous 2011).

Παλαιότερα τα ψηφιδωτά συνήθως έμεναν εκτεθειμένα ή καλύπτονταν με προσωρινές κατασκευές. Σε σπάνιες περιπτώσεις γινόταν κατάχωση όμως με μη συμβατά και λανθασμένα υλικά των οποίων η ποιότητα αμφισβητείται όπως γεωφάσματα υψηλής ή πλήρους πυκνότητας ή φύλλα πλαστικού αλλά και χώμα της ανασκαφής με ακαθαρσίες και οργανικά κατάλοιπα. Το σημαντικότερο ήταν πως δεν γινόταν τεκμηρίωση των ψηφιδωτών (Lysandrou & Charalambous 2011).

Τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, πριν το 2003, η κάλυψη των ψηφιδωτών αποτελείτο από τρία στρώματα. Το πρώτο στρώμα αποτελείτο από γεώπανο, το οποίο κάλυπτε και οριοθετούσε όλο το χώρο. Είχε ως στόχο την αποστράγγιση των ψηφιδωτών από την ανοδική υγρασία και εμπόδιζε σε κάποιο βαθμό την ανάπτυξη βλάστησης. Το δεύτερο στρώμα αποτελείτο από 5cm ποταμίσια άμμο με σκοπό τη προστασία του καλυμμένου ψηφιδωτού από τα βρόχινα ύδατα, την προσαρμογή στις εναλλαγές των καιρικών συνθηκών, στην αποστράγγιση και στη σταθερότητα. Ο λόγος επιλογής της ποταμίσιας άμμου ήταν η καθαρότητά της από ακαθαρσίες, σπόρους και άλατα. Το τρίτο στρώμα αποτελείτο από 3cm πετραδάκι. Ο στόχος αυτού του στρώματος, όπως και των δύο προηγούμενων στρωμάτων, ήταν η αποστράγγιση του ψηφιδωτού αλλά και η προστασία από μηχανικές καταπονήσεις.

Στις μέρες μας ακολουθείται η πιο κάτω διαδικασία.

Πριν τη κατάχωση πραγματοποιείται η αναλυτική τεκμηρίωση των ψηφιδωτών, η τεκμηρίωση των υλικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη κατασκευή τους, η εκτίμηση της κατάστασης διατήρησής τους, καθώς και οι παράγοντες φθοράς τους. Αξιολογώντας τα δεδομένα αποφασίζονται η μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί, η διάρκεια της κατάχωσης όπως και τα στρώματα κατάχωσης τα οποία εξαρτώνται από την κατάσταση και την παθολογία του ψηφιδωτού. Ακολουθεί η σταθεροποίηση των στρωμάτων και η αρμολόγηση των ψηφιδωτών. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται μέχρι να πραγματοποιηθούν μόνιμες και ακριβείς λύσεις. (Lysandrou & Charalambous 2011). Το πρώτο στρώμα κατάχωσης αποτελείται είτε από δίκτυ σκίασης

πυκνότητας 85% είτε από δίκτυ με κάλυψη 85%. Καλύπτεται όλη η περιοχή κι έτσι εμποδίζεται η ανάπτυξη βλάστησης και αποτρέπεται η ανάπτυξη υγρασίας. Το δεύτερο στρώμα αποτελείται από 10-15cm άμμο. Επιλέχθηκε η άμμος γιατί είναι ένα υλικό που δεν περιέχει σπόρους και έχει χαμηλή περιεκτικότητα σε άλας. Προστατεύει από το νερό της βροχής, τον παγετό, προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες καιρικές συνθήκες και προσφέρει σταθερότητα. Το τρίτο και τελευταίο στρώμα αποτελείται από 10-30cm χαλίκι. Προφυλάσσει από μηχανικές καταπονήσεις και επιτρέπει την αποστράγγιση του ψηφιδωτού. Εμποδίζει επίσης την άνοδο της υγρασίας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις περιοδικές καταχώσεις συναντούμε μόνο τα δύο πρώτα στρώματα δηλαδή δίκτυ σκίασης πυκνότητας 85% και 10-15cm άμμο. Στις μόνιμες καταχώσεις εφαρμόζονται και τα τρία στρώματα και αναπτύσσονται ανάλογα με το χώρο. Το χαλίκι του τελευταίου στρώματος τοποθετείται υπό κλίση για απομάκρυνση των βρόχινων υδάτων. Η κατάχωση φθάνει μέχρι το ύψος του πιο ψηλού σημείου του χώρου στον οποίο βρίσκεται το ψηφιδωτό.



Εικόνα 3-39: Στρώματα μόνιμης κατάχωσης στο ψηφιδωτό του Νότιου Κλίτους της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αγίας Τριάδας. Δίκτυ σκίασης, άμμος Λατούρου και πετραδάκι 3/8, (2018), Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών.

3.5.3. Στέγαστρα

Για προστασία των ψηφιδωτών από τις καιρικές συνθήκες απαραίτητη θεωρείται η δημιουργία προστατευτικών κατασκευών. Οι κατασκευές αυτές μπορεί να είναι ανοικτού ή κλειστού τύπου. Οι ανοικτού τύπου κατασκευές φέρουν κολώνες πάνω στις οποίες υπάρχει σκέπαστρο. Οι κλειστού τύπου είναι οικοδομήματα κλειστά με στέγαστρο.

Στην Κύπρο αρχικά κατασκευάστηκαν ανοικτού τύπου σκέπαστρα επειδή υπήρχε η αντίληψη μεταξύ των εμπλεκόμενων στη συντήρηση ότι τα ψηφιδωτά αλλοιώνονταν κυρίως λόγω της ηλιακής ακτινοβολίας και κύριο μέλημα ήταν η προστασία από τον ήλιο. Τα στέγαστρα αυτά ήταν απλές κατασκευές με τέσσερις μεταλλικές κολώνες που εφάπτονταν σε μια στέγη η οποία έφερε

τραπεζοειδή μεταλλικά φύλλα. Όπως φάνηκε σε μεταγενέστερο χρόνο τα στέγαστρα αυτά δεν προστάτευαν σε μεγάλο βαθμό τα ψηφιδωτά. Απεναντίας δημιουργούσαν πολλαπλά προβλήματα. Δεν προστάτευαν ικανοποιητικά από τα νερά της βροχής επειδή η βροχή διερχόταν από διάφορα μέρη και έπληττε διαρκώς τα ψηφιδωτά. Δεν προστάτευαν από τις βροχές όταν είχε δυνατό άνεμο και έμπαζαν νερό από τα πλάγια. Η σκίαση που πρόσφεραν σε συνδυασμό με την κατακράτηση νερού επιδεινώναν την κατάσταση του ψηφιδωτού με αποτέλεσμα την ανάπτυξη μυκήτων. Επειδή τα ψηφιδωτά βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα, τα μεταλλικά στέγαστρα οξειδώνονταν και κομμάτια σιδήρου έπεφταν πάνω στα ψηφιδωτά και επηρέαζαν τις ψηφίδες. Στέγαστρα αυτού του τύπου υπήρχαν στην Παλαιάφαο για την προστασία του ψηφιδωτού της Λήδας με τον Κύκνο, στην Οικία του Ευστολίου στο Κούριο και στην Κάτω Πάφο στην Οικία του Θησέα και στην Οικία του Διονύσου, το οποίο καταστράφηκε από τις τουρκικές αεροπορικές επιδρομές του 1974 και ανοικοδομήθηκε το 1977 με ξύλινη κατασκευή. Τα υπόλοιπα στέγαστρα κατεδαφίστηκαν για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Οι εργασίες για την κατασκευή της στέγασης των ψηφιδωτών που βρέθηκαν στην Πάφο ξεκίνησαν το 1963 και ολοκληρώθηκαν το 1964. Τοποθετήθηκαν τούβλα από σκυρόδεμα στο έδαφος και πάνω στηρίζονταν μεταλλικά εξαρτήματα από αμίαντο. Για τη στέγη χρησιμοποιήθηκαν διαφανή φύλλα plexiglass τα οποία με τη φωτεινότητα τους βοηθούσαν στην ανάδειξη των ευρημάτων (GCI 2004).

Στα αρχεία της Κάτω Πάφου αναφέρεται ότι σε σύσκεψη του 1963 υποδείχθηκαν τα μειονεκτήματα των στεγαστρων και δόθηκαν οδηγίες για συμπληρωματικές εργασίες οι οποίες να προστατεύουν από τη βροχή. Υπήρξε εισήγηση για μελέτη στεγαστρων τα οποία χρησιμοποιούσαν άλλες χώρες.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχω συλλέξει, το 1988 στην Οικία του Ευστολίου στο Κούριο η κατασκευή ανοικτού τύπου περιλάμβανε μεμονωμένα πέδιλα πάνω στα οποία στηρίζονταν οι μεταλλικές κολώνες. Τα πέδιλα κατασκευάστηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα αφού έγιναν όλες οι απαιτούμενες εκσκαφές με το χέρι και στη συνέχεια οι επιχωματώσεις. Πάνω στις κολώνες στηρίζονταν οι μεταλλικές δοκοί. Πάνω από τις δοκούς τοποθετήθηκαν τραπεζοειδή μεταλλικά φύλλα. Το 2002 προτάθηκε η αντικατάσταση της παλαιότερης κατασκευής με σκέπαστρο από υαλοπίνακες και ανοξείδωτο χάλυβα.

Τα στέγαστρα κλειστού τύπου είναι κατασκευές περικλειστές με τοίχους και στέγη. Οι συντηρητές συμφωνούν ότι ανταποκρίνονται καλύτερα στις περιβαλλοντικές παραμέτρους,

ιδιαίτερα τον παγετό, την ανοδική υγρασία, την ηλιακή ακτινοβολία και την κρυσταλλοποίηση των αλάτων. Παρόλα τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν στα αρνητικά πρέπει να σημειωθεί ότι αποκόπτουν τα ψηφιδωτά και το όλο οίκημα από το γενικό κτηριακό αρχιτεκτόνημα και τον ευρύτερο χώρο. Τα στέγαστρα αυτά δεν περιλαμβάνουν τα δωμάτια των Οικιών στα οποία δεν υπάρχουν ψηφιδωτά κι έτσι χάνεται η γενική αντίληψη και λειτουργικότητα της Οικίας. Τέτοιου τύπου στέγαστρα συναντούμε στην Οικία του Αιώνα το οποίο κατασκευάστηκε το 1987 (Agnew & Lin 1991) και στην Οικία του Διονύσου στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου. Το στέγαστρο της Οικίας του Διονύσου ολοκληρώθηκε το 1979. Στην Οικία του Διονύσου υπάρχουν πολλά δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα και ο κλειστός χώρος δίνει στον επισκέπτη την εντύπωση μιας έκθεσης ψηφιδωτών. Επειδή στεγάστηκαν μόνο τα δωμάτια των ψηφιδωτών δαπέδων δεν φαίνεται η έκταση όλης της Οικίας η οποία έχει αποκοπεί από τον περιβάλλοντα χώρο. Να σημειωθεί ότι το 1971 πριν την κατασκευή του στεγάστρου κατασκευάστηκαν ξύλινες ανυψωμένες πλατφόρμες διαδρόμων για να διευκολυνθεί η περιήγηση των επισκεπτών στα ψηφιδωτά και να αποτρέπεται η άμεση επαφή τους με τα ψηφιδωτά (GCI 2004).



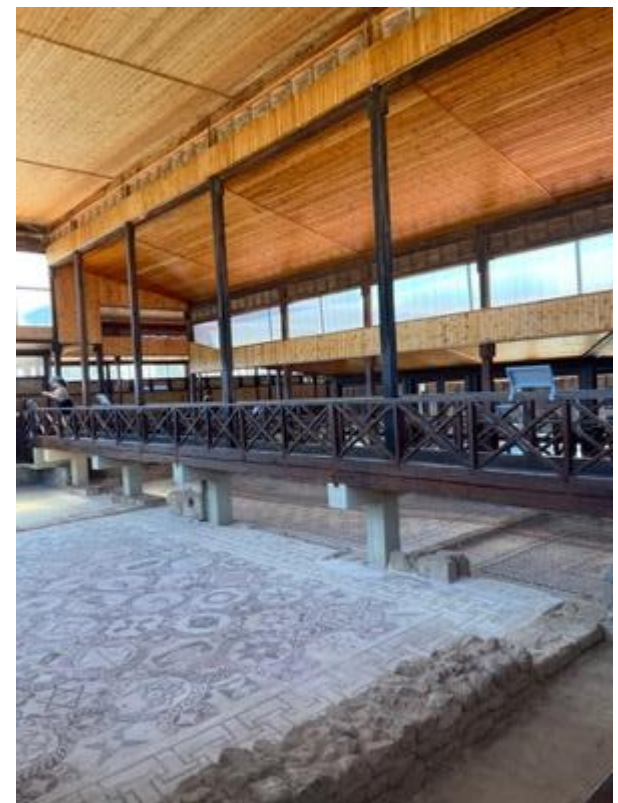
Εικόνα 3-40: Κλειστού τύπου στέγαστρο της Οικίας του Αιώνα, εξωτερικά, (2022), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-41: Κλειστού τύπου στέγαστρο της Οικίας του Αιώνα, εσωτερικά, (2022), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-43: Κλειστού τύπου στέγαστρο της Οικίας Διονύσου, εξωτερικά, (2022), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-42: Κλειστού τύπου στέγαστρο της Οικίας Διονύσου, εσωτερικά, (2022), Α. Λουκαΐδου.

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων μελετώντας όλα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω για τα στέγαστρα και λαμβάνοντας υπόψιν τα σύγχρονα μέσα και αντιλήψεις αποφάσισε όπως οι μεταλλικές κατασκευές να αντικατασταθούν με ξύλινες και τα τραπεζοειδή φύλλα με συνθετικά υλικά τα οποία να αντέχουν σε περιοχές όπου μπορεί να προκληθεί οξείδωση λόγω των περιβαλλοντικών συνθηκών. Τα στέγαστρα πρέπει να καλύπτουν μεγαλύτερες εκτάσεις με λιγότερα στηρίγματα και να φέρουν χωλέτρες και υδρορροές όπου χρειάζεται.

Μεγάλη προσπάθεια έγινε από μέρος του Τμήματος Αρχαιοτήτων για τοποθέτηση στεγάστρων σε όσο το δυνατόν περισσότερα ψηφιδωτά δάπεδα αλλά και για βελτίωση όλων των τύπων στεγάστρων. Για ό,τι αφορά στον Αρχαιολογικό χώρο του Κουρίου μια ομάδα επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων μελετά και προσπαθεί να θέσει τα θεμέλια πάνω στα οποία θα στηρίζεται η προβολή, η ανάδειξη και η προστασία του χώρου λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους μεταξύ των οποίων και τη δημιουργία κατάλληλων στεγάστρων τόσο σε θέματα αισθητικής όσο πρακτικής φύσεως. Στις Οικίες του Κουρίου οι κατασκευές αποτελούνται από πεζογέφυρες, ξύλινες κολώνες, τόξα και μεμβράνες οι οποίες καλύπτουν και τα πλαϊνά ανοικτά σημεία.



Εικόνα 3-44: Στέγαστρο Οικίας Ευστολίου, (2017), Α. Λουκαΐδου.

Ενθαρρυντικά ήταν τα αποτελέσματα στα διαγράμματα φθορών μετά την εφαρμογή στεγάστρου στον πιο πάνω Αρχαιολογικό Χώρο. Το στέγαστρο φαίνεται ότι προστατεύει τα ψηφιδωτά από τους κύριους διαβρωτικούς παράγοντες (Hadjicosti & Charalambous 2011).



Εικόνα 3-45: Ξύλινη κατασκευή στέγασης Οικίας Ευστολίου, (2022), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-47: Κάλυψη πλαϊνών ανοικτών σημείων με μεμβράνη στην Οικία Μονομάχων, (2022), Α. Λουκαΐδου.



Εικόνα 3-46: Στέγαστρο με τόξα, δοκούς και μεμβράνες της Οικίας του Αχιλλέα, (2017), Α. Λουκαΐδου.

Αναφορές του 2014 και μεταγενέστερες όμως σημειώνουν φθορές σε όλη την κατασκευή, παρόλες τις προσπάθειες συντήρησης των στεγάστρων, που αφορούν στην προσβολή ξυλείας από ξυλοφάγα έντομα, οξείδωση μεταλλικών στοιχείων και χαλάρωση ή σκίσιμο μεμβρανών. Προτείνεται η άμεση επέμβαση και αντικατάσταση των φθαρμένων στοιχείων. Τα ψηφιδωτά στα σημεία όπου καταστράφηκαν και αφαιρέθηκαν οι μεμβράνες καταχώθηκαν. Το συνεργείο



Εικόνα 3-48: Απώλεια μεμβρανών στην Οικία Ευστολίου, εκτεθειμένα και καταχωμένα ψηφιδωτά δάπεδα, (2022), Α. Λουκαΐδου.

συντήρησης ψηφιδωτών παρακολουθεί την κατάσταση των ψηφιδωτών. Η σημερινή κατάσταση των στεγάστρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Κουρίου παρουσιάζει μια όχι και τόσο καλή εικόνα. Σε μια αρκετά μεγάλη έκταση οι μεμβράνες έχουν καταστραφεί και αφαιρεθεί και φαίνονται μόνο οι κολώνες. Αποτέλεσμα τα ψηφιδωτά παραμένουν καταχωμένα ή ακάλυπτα και εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες. Η κατάσταση αυτή παρουσιάζεται μέσα από τις πιο κάτω εικόνες.



Εικόνα 3-49: Οικία Ευστολίου. Κατάσταση στεγάστρου, Ιούλιος του 2022, Α. Λουκαΐδου.

Τον Αύγουστο του 2022 οι διαχρονικές προσπάθειες του Τμήματος Αρχαιοτήτων για στέγαση των Αρχαιολογικών Χώρων καρποφόρησαν και κατοχυρώθηκε η προσφορά στους Hugh Broughton Architects για τα στεγάστρα της Οικίας του Θησέα και της Οικίας του Ορφέα στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου (GCI 2022).



Εικόνα 3-50: Σχέδια στεγάστρων για τις Οικίες του Θησέα και του Ορφέα στον Αρχαιολογικό Χώρο της Κάτω Πάφου, (2022), Hugh Broughton Architects, <https://www.getty.edu/news/getty-announces-winner-of-international-design-competition-in-cyprus/>

Να σημειωθεί ότι πριν την έναρξη οποιωνδήποτε εργασιών για κατασκευή των στεγάστρων λαμβάνονται όλα τα αναγκαία μέτρα για την προφύλαξη των ψηφιδωτών. Αυτό περιλαμβάνει την τοποθέτηση φύλλου πολυθίνης βαρετού τύπου πάνω στα ψηφιδωτά και στη συνέχεια τοποθέτηση άμμου του ποταμού πλυμένου πάχους 10cm, μεμβράνη, βαμβακερό ύφασμα, πολυεστερικές πλάκες και ξυλοπινακίδες, δοκάρια, μεταλλικές λάμες κ.α.. Ανάλογα μέτρα λαμβάνονται και για τον περιβάλλοντα χώρο.

4. Προβλήματα και Προβληματισμοί

Κατά γενική ομολογία η Κύπρος διαθέτει πολλούς Αρχαιολογικούς Χώρους τόσο στο ελεύθερο όσο και στο κατεχόμενο μέρος του νησιού. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων έχει να επιτελέσει ένα τεράστιο έργο, δυσανάλογο ίσως με το ανθρώπινο δυναμικό που διαθέτει για να μπορέσει να φέρει σε πέρας τους στόχους και τις επιδιώξεις του.

Η παράδοση και η χρήση των Αρχαιολογικών Χώρων στο και από το κοινό είναι ένας στόχος θεωρώ, διαχρονικός. Για να μπορεί όμως το κοινό να απολαμβάνει όλα όσα έχει να του προσφέρει η μακραίωνη ιστορία αυτού του τόπου οι Αρχαιολογικοί του Χώροι πρέπει να συνάδουν με τις σύγχρονες τάσεις και αντιλήψεις. Οι χώροι πρέπει να είναι εύκολα προσβάσιμοι, ελκυστικοί, φιλικοί και ο κόσμος να κατανοεί και να του αρέσει αυτό που βλέπει. Το έργο των επιστημόνων που ασχολούνται με την Πολιτιστική Κληρονομιά για τους λόγους αυτούς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εύκολο. Δύσκολο και το έργο των συντηρητών.

Η τέχνη του ψηφιδωτού είναι γνωστή από την αρχαιότητα. Οι άνθρωποι έπαιρναν μικρά κομματάκια από πέτρες, μάρμαρο, γυαλί τα επικολλούσαν σε βάσεις με κονιάματα και έκαναν εξαιρετικά έργα τέχνης. Τα θαύματα αυτά κατάφεραν να επιζήσουν δια μέσου των αιώνων άλλα σε καλή και άλλα σε κακή κατάσταση. Αποτελούν μαρτυρίες μιας προηγούμενης ζωής. Στην Κύπρο υπάρχει μια πληθώρα ψηφιδωτών, ιδιαίτερα ψηφιδωτών δαπέδων, κατά γενική ομολογία εξαιρετης ομορφιάς και κάποια σπανιότητας. Αυτά τα κληρονομήματα ζητούν να πάρουν ζωή, ζητούν να εκτιμηθεί η αξία τους, ζητούν να μιλήσουν με τους ανθρώπους του σήμερα. Ο σύνδεσμός τους με το σήμερα είναι αυτός που θα τα ανακαλύψει και αυτός που με τις γνώσεις, το μεράκι και την αγάπη του θα τα φέρει ξανά στο φως και θα τους δώσει ξανά ζωή. Αυτός που θα τα συντηρήσει και θα τα παραδώσει στον κόσμο για να τα γνωρίσει και να τα θαυμάσει. Ο συντηρητής, μια λέξη, ένας ρόλος ανυπολόγιστης σημασίας και αξίας.

Η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κύπρο άρχισε από πολύ παλιά αλλά δυστυχώς δεν υπάρχουν πολλά αλλά ούτε και ακριβή στοιχεία για τις παλαιότερες επεμβάσεις. Οι Ετήσιες Εκθέσεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων από το 1883 αναφέρουν σε πολύ γενικές γραμμές ότι για τα συγκεκριμένα μνημεία πραγματοποιούνταν κάποιες εργασίες συντήρησης χωρίς αυτές να περιγράφονται. Για παράδειγμα στην Ετήσια Έκθεση του 1915 αναφέρεται ότι όλα τα κομμάτια ψηφιδωτών που βρέθηκαν στη Λάμπουσα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο για μελέτη και πιθανή ανακατασκευή του ψηφιδωτού. Στην Ετήσια Έκθεση του 1924 αναφέρεται ότι τα ψηφιδωτά δάπεδα δύο δωματίων της Μανσούρας μεταφέρθηκαν στο Μουσείο καθώς η επιτόπου προστασία

δεν ήταν εφικτή λόγω της εγγύτητας στο δρόμο. Στην Ετήσια Έκθεση του 1949 για πρώτη φορά αναφέρεται η απόσπαση και επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων χωρίς όμως να περιγράφεται η διαδικασία της απόσπασης και επανατοποθέτησης, τα μέσα και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ή/και οποιαδήποτε άλλη επέμβαση. Στις μετέπειτα Ετήσιες Εκθέσεις αρχίζουν δειλά - δειλά να καταγράφονται και κάποιες άλλες επεμβάσεις. Στα αρχεία του Κουρίου από το 1955 και αργότερα στα αρχεία της Κάτω Πάφου από το 1962 περιγράφονται οι ανάγκες και η κατάσταση διατήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων και τι διεργασίες πρέπει να γίνουν έτσι ώστε να σωθούν και να διατηρηθούν τα ψηφιδωτά στους χώρους αυτούς.

Κυριότερη μέθοδος συντήρησης κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα αλλά και μεταγενέστερα ήταν η απόσπαση και επανατοποθέτηση σε οπλισμένο σκυρόδεμα. Το οπλισμένο σκυρόδεμα προκαλούσε ανασηκώσεις λόγω οξείδωσης των μεταλλικών στοιχείων και ρωγμές. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα ήταν ότι με την απόσπαση χάνονταν οι πληροφορίες της τεχνολογίας κατασκευής του ψηφιδωτού κάτι που δυσχεραίνει μέχρι και τις μέρες μας το έργο των συντηρητών μιας και δεν γνωρίζουν το βασικό υπόστρωμα των συγκεκριμένων ψηφιδωτών και το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να εικάζουν ή να καταλήγουν σε συμπεράσματα, τα οποία μπορεί και να μην είναι ασφαλή, συγκρίνοντας τα ψηφιδωτά με άλλα για τα οποία έχουν πληροφορίες. Η μέθοδος αυτή λόγω της επεμβατικής και καταστρεπτικής της φύσης στις μέρες μας δεν προτιμάται ούτε και συστήνεται. Στα κατεχόμενα τα μνημεία είχαν εγκαταλειφθεί για περισσότερο από 48 χρόνια. Κάτι που προκαλεί ιδιαίτερο προβληματισμό είναι η παρατήρηση ότι τα αποσπασμένα ψηφιδωτά δάπεδα έχουν διατηρηθεί καλύτερα συγκρινόμενα με τα ψηφιδωτά δάπεδα που δεν είναι αποσπασμένα και επανατοποθετημένα σε νέα βάση τα οποία και δεν έχουν διατηρηθεί στον ίδιο βαθμό. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Βασιλικής στην Αγία Τριάδα Αμμοχώστου τα οποία αποσπάστηκαν το 1965 και επανατοποθετήθηκαν σε βάση από οπλισμένο τσιμεντοκονίαμα βρίσκονται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης και σώζονται σχεδόν ολοκληρωτικά. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του Αγίου Επιφανίου Σαλαμίνας και της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα που είχαν τα αρχικά τους υποστρώματα, τα οποία δεν παρουσιάζουν κάποιο πρόβλημα, σώζεται αποσπασματικά το στρώμα ψηφιδωτοθέτησης. Μεγάλο μέρος τους καταστράφηκε από τη βλάστηση. Στην Παλαιοχριστιανική Βασιλική Αγίου Επιφανίου φαίνεται ότι το στρώμα ψηφιδωτοθέτησης του έργου στα Βόρεια του Πρεσβυτερίου σώζεται σε ποσοστό περίπου 20%. Στο Ιερό Βήμα του Βόρειου εσωτερικού κλίτους το ψηφιδωτό σώζεται αποσπασματικά και το μαρμαροθέτημα σε ποσοστό περίπου 30%.



Εικόνα 4-1: Αποσπασμένο ψηφιδωτό δάπεδο στο Βόρειο Κλίτος της Αγίας Τριάδας όπως διατηρήθηκε μετά από 48 χρόνια (πάνω) και κατάσταση μετά τη πρόσφατη συντήρηση(κάτω). (Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών)



Εικόνα 4-2: Αποσπασμένο ψηφιδωτό δάπεδο στο Νάρθηκα της Βασιλικής Αγίας Τριάδας όπως διατηρήθηκε μετά από 48 χρόνια. (Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών)



Εικόνα 4-3: Ψηφιδωτό δάπεδο με τα αρχικά του υποστρώματα στο Ιερό Βήμα του Βόρειου εσωτερικού Κλίτους της Βασιλικής Αγίου Επιφανίου όπως διατηρήθηκε μετά από 48 χρόνια. (Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών)



Εικόνα 4-4: Ψηφιδωτό δάπεδο με τα αρχικά του υποστρώματα στο Δωμάτιο Βόρεια του Πρεσβυτερίου της Βασιλικής Αγίου Επιφανίου όπως διατηρήθηκε μετά από 48 χρόνια (αριστερά) και κατάσταση μετά τη πρόσφατη συντήρηση (δεξιά). (Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών)



Εικόνα 4-5: Ψηφιδωτό δάπεδο με τα αρχικά του υποστρώματα στο Δωμάτιο της Νότιας Στοάς του Ανατολικού αίθριου της Βασιλικής Καμπανόπετρας όπως διατηρήθηκε μετά από 48 χρόνια (αριστερά) και κατάσταση του ψηφιδωτού μετά τη πρόσφατη συντήρηση (δεξιά). (Συνεργείο Συντήρησης Ψηφιδωτών)

Μήπως σε περιοχές εμπόλεμης ζώνης/κατεχόμενων η απόσπαση μπορεί να βοηθήσει στην προστασία του ψηφιδωτού δαπέδου παρά η καθόλου απόσπαση; Ένα σημείο που χρήζει διερεύνησης...

Μέχρι το 1977 που ιδρύθηκε το ICCROM φαίνεται πως δεν τεκμηριώνονταν και δεν καταγράφονταν οι εργασίες συντήρησης στον βαθμό που θα βοηθούσε στην παροχή πληροφοριών και κατανόησης των όποιων προηγούμενων επεμβάσεων. Πριν αναπτυχθεί η επιστήμη της συντήρησης οι ειδικοί που ασχολούνταν με τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων ενδιαφέρονταν κυρίως για το στρώμα ψηφοθέτησης, αυτό που φαινόταν, αυτό που το κοινό ή και οι ίδιοι ήθελαν να βλέπουν. Δυστυχώς τα υλικά που χρησιμοποιούσαν, τις περισσότερες φορές λόγω άγνοιας ή έλλειψης γνώσεων και πληροφοριών γύρω από τις ιδιότητες του υλικού, συνήθως δεν ήταν αναστρέψιμα αλλά ούτε και συμβατά με τα υλικά κατασκευής των δαπέδων. Αναφέρθηκαν ήδη τα μειονεκτήματα του οπλισμένου σκυροδέματος, του τσιμεντοκονιάματος και των πολυμερισμένων ρητινών.

Κατά τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται μεγάλη επισκεψιμότητα και ανάπτυξη του τουριστικού ρεύματος ιδιαίτερα στους Αρχαιολογικούς Χώρους της Κάτω Πάφου και του Κουρίου ίσως λόγω και της ύπαρξης των ψηφιδωτών. Φαίνεται ότι αυτό έδωσε το έναυσμα να ξεκινήσουν πιο εντατικές εργασίες για τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων ιδιαίτερα στους χώρους που αναφέρθηκαν. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων συνεργάστηκε και με φορείς του εξωτερικού πχ. Getty Conservation Institute για τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων. Χαρακτηριστική και ιδιαίτερη η συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου του Ορφέα στην Κάτω Πάφο. Έγινε περιγραφή της διαδικασίας συντήρησης στο 3.4.3.1.. Δεκαπέντε χρόνια μετά έγινε αξιολόγηση της κατάστασης του ψηφιδωτού του Ορφέα καθώς και του στεγάστρου από προσωπικό του GCI, του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Κύπρου και του Πανεπιστημίου Κύπρου. Οι εργασίες διήρκεσαν από τις 4 μέχρι τις 11 Σεπτεμβρίου 2004. Για αξιολόγηση της κατάστασης του ψηφιδωτού ακολουθήθηκαν

διαδικασίες καθαρισμού του ψηφιδωτού, φωτογράφιση, αποτύπωση της κατάστασης του, χαρτογράφιση, καταμέτρηση θερμοκρασιών επιφάνειας και χρωμάτων και δειγματοληψία ακολουθώντας τους ίδιους κανόνες όπως ορίστηκαν το 1988. Έγινε χαρτογράφιση των χρωμάτων των ψηφίδων κάτι που δεν έγινε το 1988. Επιπλέον πάρθηκαν δείγματα για μελλοντική διενέργεια αναλύσεων. Παρόλο που οι εργασίες είχαν σκοπό την τεκμηρίωση και αξιολόγηση της παλαιότερης συντήρησης θεωρήθηκε ότι έπρεπε να γίνουν κάποιες εργασίες συντήρησης. Αυτές περιλάμβαναν στεγνό και υγρό καθαρισμό, αφαίρεση και ανοικοδόμηση τοίχου στην ανατολική πλευρά, επανατοποθέτηση δέκα περίπου χαλαρών ψηφίδων καθορισμό του αρχικού χρώματος του αρμού. Το κενό που δημιουργήθηκε από την δειγματοληψία της βάσης, συμπληρώθηκε προσωρινά με κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε στην ανοικοδόμηση του τοίχου. Έγινε χημικός καθαρισμός με ακετόνη για απομάκρυνση μυκήτων.

Η αξιολόγηση των επεμβάσεων του 1988 κατέληξε στα πιο κάτω αποτελέσματα:

Παρατηρήθηκε αποκόλληση του κονιάματος και της ρητίνης/υαλοβάμβακα από τη βάση Aerolam στη νοτιοανατολική γωνία του ψηφιδωτού. Με την αφαίρεση ενός μικρού μέρους του κονιάματος και ρητίνης/υαλοβάμβακα κατά μήκος της βόρειας πλευράς, αποκαλύφθηκε κενό 0.5cm μεταξύ του Aerolam και ρητίνης/υαλοβάμβακα. Ελαφρά κτυπήματα έδειξαν αποκόλληση και σε άλλα σημεία. Η αποκόλληση δεν φαίνεται να ανησυχεί τους επιστήμονες στο στάδιο αυτό καθώς το κονίαμα ήταν σε πολύ καλή κατάσταση αλλά αυτό προκαλεί ανησυχία για το μέλλον. Ο λόγος αποκόλλησης δεν είναι σαφής. Θεωρείται ότι πιθανόν να έγιναν λάθη κατά την ένωση των πάνελ Aerolam ή κατά την ετοιμασία των πάνελ πριν την προσθήκη της ρητίνης. Το πάνελ Aerolam σε γενικές γραμμές ήταν σε καλή κατάσταση όπως και οι στρώσεις ρητίνης/υαλοβάμβακα.

Υπήρξε αποκόλληση και απώλεια του αρμού περιμετρικά κυρίως λόγω της λεπτότητας του και λόγω της χαλαρής προσκόλλησής του στο πάνελ. Προκαταρκτικός έλεγχος το 2002 έδειξε άλατα στην βορειοδυτική γωνία. Αυτά δεν υπήρχαν το 2004.

Συγκρίνοντας τις φωτογραφίες του 1988 και του 1989 παρατηρήθηκε απώλεια ψηφίδων οι οποίες πιθανόν να αποκολλήθηκαν κατά την διάρκεια απόσπασης και επανατοποθέτησης του ψηφιδωτού. Το 2004 οι ψηφίδες εξακολουθούν να μην υπάρχουν. Οι μεγαλύτερες απώλειες ήταν γυάλινων ψηφίδων παρόλη την ενοποίηση τους με ethyl silicate πριν την αποκόλληση του 1988.

Παρατηρήθηκαν άλγη σε δύο σημεία του ψηφιδωτού που πιθανό να δημιουργήθηκαν μετά το μπάλωμα της τέντας πάνω από αυτά το 1992 και το 1993. Άλγη υπήρχαν και στα συγκεκριμένα μπαλώματα κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προξενήθηκαν από το υλικό μπαλώματος.

Εντοπίστηκαν αρκετά υπολείμματα από τα υλικά επικάλυψης του 1989.

Η προκαταρκτική αξιολόγηση δείχνει ότι το ψηφιδωτό του Ορφέα είναι γενικά σε καλή κατάσταση με τα μόνα προβλήματα την απώλεια αρμού περιμετρικά και τη μερική αποκόλληση του από τα Aerolam πάνελ που μπορεί να επιδεινωθεί στο μέλλον.

Επιχειρήθηκε μια συγκριτική αξιολόγηση με τα παρακείμενα ψηφιδωτά του Ηρακλή και της Αμαζόνας. Λόγω του ιστορικού της συντήρησης αυτών των ψηφιδωτών, επανειλημμένες καταχώσεις από το 1942, μερική απόσπαση και επανατοποθέτηση το 1984, προστασία με ρηχό κάλυμμα από το 1990 και της ελλιπούς τεκμηρίωσης των μεθόδων και των υλικών, δεν θεωρείται ασφαλής οποιαδήποτε σύγκριση με αυτό του Ορφέα (Demas et al. 2005).

Για ό,τι αφορά στην κατάσταση του hexashelter στεγάστρου αναφέρεται ότι όλα τα ανοξείδωτα μέρη είναι σε πολύ καλή κατάσταση ενώ τα γαλβανισμένα μέρη έχουν διαβρωθεί. Το hexashelter κατασκευάστηκε το 1989 ως προσωρινό σκέπαστρο μέχρι να κατασκευαστεί το μόνιμο. Υπολογίστηκε να παραμείνει για 5 χρόνια αλλά τελικά έμεινε για 15 χρόνια. Το προστατευτικό ύφασμα του στεγάστρου έχει αρχίσει να ραγίζει και να τρυπά με αποτέλεσμα να αφήνει το νερό της βροχής να το διαπερνά. Το ύφασμα σκίασης στα πλευρά παρουσιάζει κι αυτό τρύπες από την χρήση τελιού για στερέωση και μετά την υποχώρηση των αρχικών κορδονιών. Το hexashelter δεν είχε πρόνοιες για χωλές και κανάλια για απομάκρυνση των νερών της βροχής. Το στέγαστρο προστάτευσε το ψηφιδωτό του Ορφέα για 10-12 χρόνια. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το πότε άρχισε η αποσύνθεση του προστατευτικού υφάσματος. Ο σύντομος έλεγχος του υφάσματος το 2002 δεν έδειξε σημεία αποσύνθεσης. Φαίνεται ότι μόλις αυτά άρχισαν προχώρησαν γρήγορα. Δεν υπήρξε καμία συντήρηση του σκέπαστρου από το 1992.

Η αξιολόγηση του 2004 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ψηφιδωτό του Ορφέα χρειάζεται συντήρηση. Προτάθηκαν τα ακόλουθα:

- Οι αποκολλημένες περιοχές των υποστρωμάτων δεν εμπνέουν ανησυχία εφόσον οι επισκέπτες δεν περπατούν πάνω στο ψηφιδωτό. Αυτές οι περιοχές θα πρέπει να αρμολογηθούν με εποξικά υλικά.

- Οι καταστραμμένοι αρμοί θα πρέπει να αντικατασταθούν με τρόπο που θα διασφαλίζει την καλύτερη πρόσφυση στην ρητίνη/υαλοβάμβακα.
- Αποκολλημένες ψηφίδες που συλλεχθήκαν κατά τον έλεγχο και καθαρισμό να καταγραφούν και να φυλαχθούν για μελλοντική επανατοποθέτηση.
- Η προβληματική αποστράγγιση στη δυτική πλευρά του ψηφιδωτού θα πρέπει να επιλυθεί
- Κάποιες εργασίες που δεν έγιναν το 1989, όπως το γέμισμα των μικρών κενών και η απομάκρυνση των ακριλικών υπολοίπων στα διάκενα των ψηφίδων θα πρέπει να πραγματοποιηθούν.
- Οι επισκέπτες δεν πρέπει να περπατούν πάνω στο ψηφιδωτό.

Για ό,τι αφορά το στέγαστρο επισημαίνεται ότι βοήθησε στην προστασία του ψηφιδωτού αλλά αυτό είχε κατά πολύ υπερβεί την προοριζόμενη ζωή του και δεν εξυπηρετούσε πια τον σκοπό του. Προτάθηκε το στέγαστρο να αποσυναρμολογηθεί και το ψηφιδωτό να καταχωθεί. Ή να επιδιορθωθούν οι διαβρωμένες βίδες και στηρίγματα και να αντικατασταθεί το προστατευτικό ύφασμα και το πλαϊνό ύφασμα σκίασης. Ή το στέγαστρο να μείνει ως έχει αλλά το ψηφιδωτό να καταχωθεί μέχρι την επιδιόρθωση ή την



Εικόνα 4-6: Οικία του Ορφέα, καταχωμένα ψηφιδωτά του Ορφέα (αριστερά) και του Ηρακλή και της Αμαζόνας (δεξιά) όπως είναι σήμερα. (Α. Λουκαΐδου)

αντικατάσταση του στεγάστρου με το μόνιμο. Μετά την καταστροφή του στεγάστρου το ψηφιδωτό καταχώθηκε μόνιμα μέχρι να κατασκευαστεί νέο στέγαστρο. Το ψηφιδωτό παραμένει ακόμη καταχωμένο, όπως και το ψηφιδωτό του Ηρακλή και της Αμαζόνας.

Η επισκόπηση αυτής της αξιολόγησης δείχνει ότι η απόσπαση του ψηφιδωτού με αυτή την τεχνική δεν φαίνεται να προσφέρει περισσότερα πλεονεκτήματα από άλλες τεχνικές απόσπασης χωρίς να θέλουμε να μειώσουμε την αξία αυτής της τεχνικής. Υπήρξαν απώλειες ψηφίδων αλλά η παράσταση όντως διατηρήθηκε ολοκληρωμένη μια και αυτό ήταν το ζητούμενο. Μετά τη δεκαπενταετή αξιολόγηση φάνηκε ότι όπως σε όλα τα ψηφιδωτά έτσι και σε αυτή την περίπτωση χρειάζεται συνεχής παρακολούθηση της πορείας του ψηφιδωτού και άμεσες επεμβάσεις όπου και όποτε κρίνεται απαραίτητο. Κατά την άποψη μου το ψηφιδωτό δε θα έπρεπε να αφηθεί χωρίς συστηματική παρακολούθηση για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Φυσικά με την πάροδο του χρόνου ο τρόπος σκέψης και οι στόχοι που τίθενται είναι κατά κάποιο τρόπο διαφορετικοί. Για την εποχή εκείνη ο τρόπος αυτός διαχείρισης ίσως να ήταν κατάλληλος (Demas et al. 2005).

Ο τρόπος διαχείρισης του ψηφιδωτού του Ορφέα, οι συνεχείς εξελίξεις στον τομέα της συντήρησης καθώς μια σειρά διεθνών εκπαιδευτικών σεμιναρίων τα οποία οργανώθηκαν από το GCI (το πρώτο έγινε στην Πάφο το 1990) βοήθησαν τους επιστήμονες που ασχολούνταν με τη συντήρηση των ψηφιδωτών στην Κύπρο να θέσουν πάνω σε νέες βάσεις τον τομέα της συντήρησης.

Κατά τη δεκαετία του 1990 στην Κύπρο βλέπουμε να σημειώνεται μεγάλη πρόοδος στο πεδίο της τεκμηρίωσης. Αρχίζει μια πιο συνειδητή και λεπτομερής φωτογραφική αποτύπωση των μνημείων καθώς και μερική τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησης των ψηφιδωτών και των εργασιών συντήρησης. Από το 2000 μέχρι και σήμερα γίνονται εντατικές προσπάθειες για τεκμηρίωση, συντήρηση και διατήρηση των ψηφιδωτών σύμφωνα με τα διεθνή πρωτόκολλα. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το ΑΠΘ αρχίζει να μελετά πιο επισταμένα την τεχνολογία κατασκευής, τη χημική σύσταση των πετρωμάτων και των κονιαμάτων των ψηφιδωτών δαπέδων και την τεχνολογία κατασκευής του στρώματος ψηφοθέτησης και διαμορφώνει στη συνέχεια το Πρόγραμμα Συντήρησης και Διατήρησης που εφαρμόζεται στη Κύπρο από το 2003.

Με την εφαρμογή του Προγράμματος του Τμήματος Αρχαιοτήτων βλέπουμε ότι η κατάσταση για ότι αφορά στη τεκμηρίωση, στη δημιουργία αρχείου για κάθε ψηφιδωτό, στη σχεδίαση διαγραμμάτων φθοράς, στην προληπτική συντήρηση, στον τρόπο διαχείρισης των Αρχαιολογικών Χώρων ακολουθεί μια ανοδική πορεία χωρίς να αγγίζει βέβαια την τελειότητα. Φυσικά πάντοτε υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης και είναι στο χέρι των αρμοδίων η συνέχιση και η εξέλιξη σε όλους τους τομείς που αφορούν τα Προγράμματα Διατήρησης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Όπου παρατηρούνται λάθη θα πρέπει να αναγνωρίζονται και να διορθώνονται. Να σημειωθεί ότι γίνονται προσπάθειες οι Αρχαιολογικοί Χώροι να είναι προσβάσιμοι για όλους, άτομα με κινητικά προβλήματα και άτομα με μειωμένη όραση ή άλλου είδους πρόβλημα να μπορούν να γνωρίσουν τις αρχαιότητες του τόπου μας. Για ότι αφορά τους ερμηνευτικούς πίνακες που υπάρχουν στα διάφορα μνημεία αυτοί καλό θα ήταν να ενημερώνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα και να γίνουν και αυτοί ψηφιακοί όπως απαιτεί η σημερινή πραγματικότητα. Για προσέλκυση οικογενειών με μικρά παιδιά θα μπορούσε μέσα στους Αρχαιολογικούς Χώρους να υπάρχουν θεματικά πάρκα όπου τα παιδιά με ευχάριστο και διασκεδαστικό τρόπο να μαθαίνουν για την ιστορία και τα εκθέματα / ευρήματα του χώρου στον οποίο βρίσκονται. Θα μπορούσαν να μάθουν να φτιάχνουν ψηφιδωτά, να τα παρακολουθούν μέσα στο χρόνο και γιατί όχι να μάθουν να τα διατηρούν. Η ύπαρξη σύγχρονων μέσων όπως είναι οι Ηλεκτρονικοί Υπολογιστές και τα Tablets στα οποία να υπάρχουν καταγεγραμμένα τα στοιχεία του χώρου και όλες οι πληροφορίες που χρειάζεται να γνωρίζει ο μικρός επισκέπτης θα κάνουν την επίσκεψη πιο ελκυστική και άνετη μιας

και τα παιδιά είναι εξοικειωμένα με τα μέσα αυτά. Καλό θα ήταν να τους δινόταν επίσης η ευκαιρία μέσα από εφαρμογές και ηλεκτρονικά παιχνίδια να μπορούν να αναπτύξουν τις δικές τους απόψεις και ιδέες για το πως βλέπουν τις αρχαιότητες και να μπορούν εικονικά να τις διαμορφώσουν όπως αυτά τις αντιλαμβάνονται. Μία προσπάθεια άξια επαίνου είναι το μόνιμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για οικογένειες με τίτλο: «Στο Κυπριακό Μουσείο με την Οικογένειά μου» που εγκαινίασε το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 2016 στο Κυπριακό Μουσείο (Τμήμα Αρχαιοτήτων χ.η.). Το πρόγραμμα αυτό θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλους χώρους της Πολιτιστικής μας Κληρονομιάς.

Για ό,τι αφορά το επιστημονικό μέρος του Προγράμματος Συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων θα πρέπει οι άνθρωποι που εργάζονται στον χώρο της συντήρησης να έχουν την ευκαιρία να ενημερώνονται για τις νέες τεχνολογίες οι οποίες πρέπει να εντάσσονται στη συντήρηση και να τους δίνεται η ευκαιρία να εκπαιδεύονται ανάλογα. Αυτό θα βοηθήσει τόσο στον εκσυγχρονισμό όσο και στην εξέλιξη του κλάδου αυτού. Έχω παρατηρήσει ότι το συνεργείο το οποίο ασχολείται με τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κύπρο αποτελείται από πέντε μόνο άτομα. Τα πέντε αυτά άτομα είναι επιφορτισμένα να σηκώσουν το βάρος της συντήρησης των 310 ήδη συντηρημένων ψηφιδωτών δαπέδων. Είναι ικανοποιητικός ο αριθμός αυτός για τόσο μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών; Τι γίνεται με τα υπόλοιπα ψηφιδωτά που ακόμη δεν έχουν συντηρηθεί; Οι υπεράνθρωπες προσπάθειες του συνεργείου φαίνονται στα άριστα αποτελέσματα των ήδη συντηρημένων ψηφιδωτών. Πιστεύω ότι το Τμήμα Αρχαιοτήτων θα πρέπει άμεσα να επενδύσει και σε άλλο ανθρώπινο δυναμικό που έχει καταρτιστεί ή καταρτίζεται στον τομέα της συντήρησης των ψηφιδωτών.

Παρακολουθώντας τη σύγχρονη βιβλιογραφία στον τομέα της συντήρησης έρχεται κανείς σε επαφή με νέες μη επεμβατικές μεθόδους που προτείνονται στον τομέα της τεκμηρίωσης και ανάλυσης. Θεωρώ ότι η ορθοφωτογράφιση, η φωτογραμμετρία, η τεχνική LIDAR και η φωτογράφιση με υπέρυθη ακτινοβολία για εντοπισμό της υγρασίας κάτω από τα ψηφιδωτά θα πρέπει να ενταχθούν στο οπλοστάσιο του συντηρητή. Η εξέλιξη όλων των επιστημών που χρησιμοποιούνται στη συντήρηση σίγουρα προσθέτει πάντα νέες γνώσεις και διευρύνει τα περιθώρια βελτίωσης τόσο των μεθόδων, των υλικών και των προσεγγίσεων και ο κάθε συντηρητής θα πρέπει να φροντίζει να ενημερώνεται και να εφαρμόζει τις σύγχρονες μεθόδους αφού κρίνει ότι θα έχουν αποτέλεσμα και συνάδουν με τις αρχές και τη δεοντολογία της συντήρησης (Williams 2018).

Μελετώντας τις επεμβάσεις που έγιναν και γίνονται θεωρώ ότι η μη ύπαρξη στεγάστρων αφορά τη πλειονότητα των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κύπρο. Το συνεργείο συντήρησης αφιερώνει πολύ χρόνο στο να καταχώνει και να αποκαλύπτει τα καταχωμένα ψηφιδωτά στις ανάλογες εποχές. Θα ήταν προτιμότερο να κατασκευαστούν στέγαστρα για όσο το δυνατόν περισσότερα ψηφιδωτά αν όχι για όλα. Κατά συνέπεια τα κονδύλια που απαιτούνται για τις καταχωσεις κάθε χρόνο θα εξοικονομούνταν και μπορούν να διατεθούν στην κατασκευή κατάλληλων στεγάστρων, το συνεργείο θα διέθετε τον χρόνο του για συντήρηση και άλλων ψηφιδωτών με τα οποία δεν ασχολήθηκε μέχρι τώρα και το κοινό θα έχει πρόσβαση όλο το χρόνο σε περισσότερα ψηφιδωτά. Φυσικά θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι και τα στέγαστρα χρειάζονται συντήρηση οπότε θα πρέπει να γίνει μια μελέτη ώστε να αξιολογηθεί και η οικονομική πτυχή τους θέματος.

Έχω παρατηρήσει ότι τα αρχεία δεν είναι συγκεντρωμένα σε ένα χώρο και δεν υπάρχει συστηματοποιημένη αναφορά για το κάθε ψηφιδωτό ξεχωριστά. Πιθανόν να υπάρχουν και αρχεία που δεν γνωρίζουμε που να τα ψάξουμε. Θεωρώ ότι θα ήταν πιο βοηθητικό να γίνει ψηφιοποίηση των αρχείων, να υπάρχει ένα ξεχωριστό αρχείο για κάθε ένα ψηφιδωτό το οποίο να ενημερώνεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Η αποθήκευση εγγράφων σε έντυπη μορφή απαιτεί μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους των οποίων η λειτουργία κοστίζει αλλά και κινδυνεύει, θα μπορούσε να πει κανείς, από πιθανές φυσικές καταστροφές όπως πυρκαγιές, πλημμύρες κλπ. Όπως αναφέρθηκε τα έγγραφα είναι σκορπισμένα σε διάφορους χώρους. Με τη ψηφιοποίηση θα υπάρχει ένα κεντρικό σύστημα διαχείρισης εγγράφων οπότε όλοι οι εργαζόμενοι θα μπορούν να έχουν πρόσβαση ανά πάσα στιγμή και από τις φορητές τους συσκευές όπου κι αν βρίσκονται. Η διαδικασία της αποκωδικοποίησης των στοιχείων που αναζητά κάποιος εργαζόμενος ή ένας μελετητής θα είναι πιο εύκολη και γρηγορότερη μιας και η αναζήτηση μπορεί να γίνει με τη χρήση μιας λέξης ή μιας φράσης. Είναι επίσης εφικτή η δημιουργία αντιγράφων ασφαλείας και σε φορητές συσκευές φύλαξης. Το Τμήμα άρχισε να δημιουργεί μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων, οι εργασίες του θα πρέπει να επισπευσθούν για τους λόγους που αναφέρονται πιο πάνω.

Όλα τα πιο πάνω θα βοηθήσουν να γνωρίζουμε όλες τις πληροφορίες που αφορούν στο συγκεκριμένο ψηφιδωτό από τη μέρα που ανακαλύφθηκε και την πορεία του στο χρόνο. Η πρόσβαση σε αυτό το αρχείο θα πρέπει να γίνεται από εξουσιοδοτημένα άτομα ή κατόπιν άδειας.

Χρήσιμο θα ήταν να υπάρχει ένας συνοπτικός πίνακας στον οποίο να περιλαμβάνονται όλα τα ψηφιδωτά συντηρημένα και μη και στον οποίο να αναφέρονται μεταξύ άλλων ποια είναι προσβάσιμα, ποια είναι μόνιμα καταχωμένα, ποια είναι σε περιοδική κατάχωση και ποιος είναι ο χώρος διατήρησης του κάθε ενός.

5. Συμπεράσματα

Ο καθρέπτης πολιτισμού μιας κοινωνίας είναι τα έργα τέχνης και τα τεχνουργήματα, η παρακαταθήκη που αφήνει στις επόμενες γενιές. Η δική μας η γενιά έχει την τύχη να έχει στα χέρια της ένα μεγάλο δώρο τόσο σε περιεχόμενο όσο και σε αξία. Η επιτακτική ανάγκη διατήρησης αυτής της κληρονομιάς πρέπει να βασίζεται σε κάποιες αρχές οι οποίες να διασφαλίζουν ότι τα μνημεία δε θα χάσουν την αξία τους και δεν θα αποκοπούν από το παρελθόν και τον περιβάλλοντα χώρο τους. Κάθε επέμβαση αποκατάστασης πρέπει να λαμβάνεται από μια ομάδα, αν είναι δυνατό, επιστημόνων μετά από μελέτη όλων των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων των μεθόδων συντήρησης και να αποσκοπεί σε ένα τελικό αποτέλεσμα αντάξιο του μνημείου σεβόμενο όλων των αξιών του μνημείου. Το μνημείο δεν πρέπει να χάνει την αισθητική του αλλά ούτε και τη λειτουργικότητά του.

Τα έργα τέχνης είναι μάρτυρες των αξιών μιας άλλης εποχής. Δείχνουν το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των ανθρώπων, τις αντιλήψεις τους περί του Θείου καθώς και άλλες παραμέτρους της ζωής τους. Τα έργα τους φανερώνουν την τεχνολογία, τα μέσα, τα υλικά της εποχής την τεχνική και την καλαισθησία των ανθρώπων που καλούνταν να τα δημιουργήσουν. Η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κύπρο μετά τον καταρτισμό του Προγράμματος του Τμήματος Αρχαιοτήτων του 2003 κινείται πάνω σε ορθές βάσεις και γίνεται, κατά γενική ομολογία, μια εξαιρετική δουλειά. Οι εργασίες που διεξάγονται δείχνουν ότι και στην Κύπρο ακολουθείται και εφαρμόζεται ό,τι γίνεται και στον υπόλοιπο κόσμο. Οι άνθρωποι που ασχολούνται με τον τομέα αυτό φαίνεται ότι παρακολουθούν τις διεθνείς εξελίξεις τόσο στον τομέα της τεχνολογίας όσο και στους άλλους τομείς που αφορούν το θέμα συντήρησης.

Μέσα από τα άρθρα και τα συγγράμματα των ανθρώπων που ασχολούνται με τον χώρο της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στην Κύπρο ένιωσα να εκφράζεται μια αγωνία για τη διατήρηση όλου αυτού του αρχαίου πλούτου. Φαίνεται μια ανησυχία για τα βήματα και τις ενέργειες που πρέπει να γίνουν ώστε να καταφέρουμε να φανούμε αντάξιοι αυτών που μας έχουν κληροδοτηθεί. Γι' αυτό κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη ενός γενικού πλάνου που θα λαμβάνει υπόψη την ολότητα του μνημείου στο χώρο στον οποίο βρίσκεται έτσι ώστε αυτό να μην αντιμετωπίζεται τμηματικά. Παλαιότερα φαίνεται ότι ειδικά στον τομέα της συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων δινόταν σημασία μόνο στην αποκατάσταση της αισθητικής αξίας του έργου. Η σύγχρονη αντιμετώπιση έχει διαφορετικές προτεραιότητες και αποσκοπεί στη διατήρηση όλων των αξιών μελετώντας όλες τις παραμέτρους μέσα από την τεχνολογία κατασκευής.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που υπάρχει για ό,τι αφορά στη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων είναι ότι τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται σε παραθαλάσσιες περιοχές με άνεμο, ψηλή υγρασία και ψηλότερες θερμοκρασίες την ημέρα και χαμηλότερες θερμοκρασίες τη νύχτα. Αυτό κάνει επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας κατάλληλων στεγάστρων, σχεδιασμένων σύμφωνα με τις νέες τάσεις και αντιλήψεις, για προστασία αν είναι δυνατό όλων των ψηφιδωτών. Θα είναι το πρώτο βήμα που θα βοηθήσει στη μείωση των προβλημάτων που προκαλούν οι περιβαλλοντικοί παράγοντες στα ψηφιδωτά δάπεδα. Είναι μια πρόταση που σίγουρα σήμερα φαντάζει πολύ δαπανηρή αλλά μακροχρόνια θα φανεί η αξία της.

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων πρέπει να φροντίσει ώστε το συντομότερο δυνατό να καταστεί εφικτή η ψηφιοποίηση του μεγάλου όγκου φακέλων και αρχείων που υπάρχουν σε έντυπη μορφή. Αυτό θα βοηθούσε τους συντηρητές στην παρακολούθηση της πορείας εργασιών και της κατάστασης των μνημείων ανά πάσα στιγμή.

Βιβλιογραφία

Alberti L., Carbonara E. and Roby T., (2020), Different level of conservation treatment, MOSAIKON, πρόσβαση την 1^η Αυγούστου 2022 στο

<https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/mosaics_conservation/mosaics_different_levels_of_conservation_treatment_july2021.pdf>

Barov Z., (1985), Recent developments in mosaic lifting techniques and new supports for removed floor mosaics, In : *Proceedings of the Third International Symposium on the Conservation of Mosaics No3 Conservation in situ*, (Eds: ...), Aquilea 1983, ICCROM, 163-183.

Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, (2021), Μια από τις πιο πολύπλοκες υποθέσεις επαναπατρισμού ολοκληρώνεται, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 7^η Ιουνίου 2022 στο

<<https://www.pio.gov.cy/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%B8%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B1-%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF.html?id=22266#flat>>.

Chlouveraki S., Charalambous E. and Katrakazis T., (2021), Where there is a will, there is a way: Preserving the bedding on detached mosaics, In : *19th Triennial Conference on Transcending Boundaries: Integrated Approaches to Conservation*, Beijing.

Chlouveraki S. and Kindt M., (2017), Managing the loss: A Comparative Study of Theories on Aesthetic Reintegration of Lacunae in Mosaic Floors, In : *Proceedings of the 11th Conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics, on Managing Archaeological Sites with Mosaics: from Real Problems to Practical Solutions*, (Eds: D. Michaelides and A. M. Guimier-Sorbets) Volubilis, Meknes 2011, ICCM, 339-410.

Cyprus National Commission for UNESCO, (χ.η.), World Heritage of Cyprus, UNESCO, πρόσβαση την 29^η Αυγούστου 2022 στο <http://www.unesco.org.cy/Programmes-World_Heritage_of_Cyprus,EN-PROGRAMMES-04-01-03,EN>.

Cyprus National Commission for UNESCO, (χ.η.), Paphos, UNESCO, πρόσβαση την 29^η Αυγούστου 2022 στο <<http://www.unesco.org.cy/Programmes-Paphos,EN-PROGRAMMES-04-01-03-01,EN>>.

Cyprus National Commission for UNESCO, (χ.η.), Choirokoitia, UNESCO, πρόσβαση την 29^η Αυγούστου 2022 στο <<http://www.unesco.org.cy/Programmes-Choirokoitia,EN-PROGRAMMES-04-01-03-03,EN>>.

Cyprus National Commission for UNESCO, (χ.η.), Painted Churches in the Troodos Region, UNESCO, πρόσβαση την 29^η Αυγούστου 2022 στο <<http://www.unesco.org.cy/Programmes-Painted Churches in the Troodos Region,EN-PROGRAMMES-04-01-03-02,EN>>.

Daszewski W. A., και Μιχαηλίδης Δ., (1989), *Οδηγός Ψηφιδωτών Πάφου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία.

Demas M. et al., (2008), Learning from Past Intervention: Evaluation of the Project to Conserve the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus, In : *Proceeding of the 9th Conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics, on Lessons Learned: Reflecting on the Theory and Practice of Mosaic Conservation*, (Eds: A. B. Abed, M. Demas and T. Roby) Hammamet Tunisie 2005, ICCM, 15-25.

Ennaifer M., (1977), The Restoration and Conservation of Mosaics in Tunisia, In : *Proceedings of the First International Symposium on the Conservation of Mosaics, Mosaics No.1 : deterioration and conservation*, (Eds : F. Selvig) Rome 1978, ICCROM, 90.

European Heritage Europa Nostra Awards, (2021), Technical Committee on Cultural, Europa Nostra, πρόσβαση την 10^η Ιουνίου 2022 στο <<https://www.europeanheritageawards.eu/winners/technical-committee-cultural-heritage/>>.

Favaro M. and Vigato P. A., (2006), Dionysus mosaic in Paphos: characterization of constituent materials and deterioration products, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto di Chimica Inorganica e delle Superfici, Padova.

Maiser F. G., Χατζησάββα Σ. and von Wartburg M.-L., (2007), *Οδηγός Παλαίπαφου (Κούκλια)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία.

de Guichen G. and Nardi R., (2008), Mosaic Conservation: Fifty Years of Modern Practice, In: *Proceedings of the 9th Conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics*,

on Lessons Learned: Reflecting on the Theory and Practice of Mosaic Conservation (Eds: A. B. Abed, M. Demas and T. Roby), Hammamet, Tunisia 2005. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 9-14.

Getty Conservation Institute, (2022), Getty Announces Winner of International Design Competition in Cyprus, GCI, Los Angeles, πρόσβαση την 17^η Αυγούστου 2022 στο <https://www.getty.edu/news/getty-announces-winner-of-international-design-competition-in-cyprus/>.

Hadjicosti M. and Charalambous E., (2017), Conservation and Maintenance of Mosaics in Cyprus, In : *Proceedings of the 11th Conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics, on Managing Archaeological Sites with Mosaics: from Real Problems to Practical Solutions* (Eds: D. Michaelides and A. M. Guimier-Sorbets) Volubilis, Meknes 2011, ICCM, 83-90.

Hafez R., (1978), The Treatment of the Mosaic Pavements in Syria since 1939, In : *Proceedings of the First International Symposium on the Conservation of Mosaics, Mosaics No.1 : deterioration and conservation*, (Eds: F. Selvig), Rome 1977, ICCROM, 92-93.

Lavagne H., (1998), The Conservation of Pavement Mosaics Before Modern: A Selection from the Mosaics of Gaul, In : *Proceedings of the First International Symposium on the Conservation of Mosaics, Mosaics No.1 : deterioration and conservation*, (Eds: F. Selvig), Rome 1977, ICCROM, 15-19.

Letellier R., Schmid W. and LeBlanc F., (2007), Recording, Documentation, and Information Management for the Conservation of Heritage Places, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, πρόσβαση την 3^η Ιουλίου 2022 στο https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/guiding_principles.pdf.

Lysandrou V. and Charalambous E., (2017), Reburial of Mosaic Pavements: An In Situ Conservation Method, In : *Proceedings of the 11th conference of the International Committee for the Conservation of Mosaics, on Managing Archaeological Sites with Mosaics: from Real Problems to Practical Solutions*, (Eds : D. Michaelides and A. M. Guimier-Sorbets), Volubilis, Meknes 2011, ICCM, 319-324.

Μπαμπινιώτης Γ., (2002), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β' Έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε, Αθήνα.

Mallinson W., (2008), *Κύπρος Ιστορική Επισκόπηση*, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Κυπριακή Δημοκρατία.

Mora P. et al., (1991), *The Conservation of the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus*, The Getty Conservation Institute, Westland Graphics, Burbank, California.

Nordhagen P. J., (2022), mosaic, Encyclopaedia Britannica, προβολή την 20^η Αυγούστου 2022 στο < <https://www.britannica.com/art/mosaic-art/Glass> >.

Παυλίδης Α., (1991), *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Τόμος Πρώτος από την αρχή μέχρι το 58π.Χ., Φιλόκυπρος, Λευκωσία.

Παυλίδης Α., (1992), *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Τόμος Δεύτερος από το 58 π.Χ. μέχρι το 1192 μ.Χ., Φιλόκυπρος, Λευκωσία.

Παυλίδης Α., (1992), *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Τόμος Τρίτος από το 1192 μ.Χ. μέχρι το 1571, Φιλόκυπρος, Λευκωσία.

Parageorghiou A., (1985), *The Mosaic of Cyprus : Problems of Conservation*, In : *Proceedings of the Third International Symposium on the Conservation of Mosaics No3 Conservation in situ*, (Eds: ...), Aquilea 1983, ICCROM, 31-35.

Poligosi, (χ.η.), Παναγία Κανακαριά, Λυθράγκωμη, Τράπεζα Κύπρου και Εφημερίδα Πολίτης, Κύπρος, πρόσβαση την 6^η Ιουνίου 2022 στο <<http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=5046&-V=limmata>>.

Σολομίδου Ι. Μ. και Χαραλάμπους Ε., (2019), Τέχνη και Τεχνολογία στα Ψηφιδωτά της Κύπρου – Το Πρόγραμμα Συντήρησης του Τμήματος Αρχαιοτήτων, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, **130**: 68-79.

Sharen T. et al., (2004), *House of Dionysus West Portico Mosaic Condition Assessment Report*, The Getty Conservation Institute.

Sivak A., (2021), Why Would We Rebury Ancient Site?, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, πρόσβαση την 13^η Αυγούστου 2022 στο < <https://www.getty.edu/news/why-would-we-rebury-ancient-sites/> >.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Ιστορικό του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 20^η Μαρτίου 2022 στο

<http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/DMLhistory_gr/DMLhistory_gr?OpenDocument#top>

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Κούριο, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 2^η Ιουλίου 2022 στο

<<http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/D68072D13C2FB379C225719B0029F872?OpenDocument>>.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Μνημεία UNESCO, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 29^η Αυγούστου 2022 στο

<http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/DMLunesco_gr/DMLunesco_gr?OpenDocument >.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (1987), *Οδηγός Κουρίου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Παλαίπαφος (Κούκλια), Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 3^η Ιουλίου 2022 στο

<<http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/2AB57D1E4CEFEFA0C225719B00248E46?OpenDocument>>.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Στο Κυπριακό Μουσείο με την Οικογένεια μου, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 29^η Ιουλίου 2022 στο

<<http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/0D0ED255D54580DEC2258005002FAA6D?OpenDocument>>.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Χρονολογικός Πίνακας, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 20^η Μαΐου 2022 στο <http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/DMLchtable_gr/DMLchtable_gr?OpenDocument>.

Τμήμα Αρχαιοτήτων, (χ.η.), Η σύληση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στην Κατεχόμενη Κύπρο, Υπουργείο Μεταφορών, Επικοινωνιών και Έργων, Κυπριακή Δημοκρατία, πρόσβαση την 28^η Αυγούστου 2022 στο <<http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/All/AC88DB54A8592DABC2257273003AC138?OpenDocument&print>>.

The Editors of Encyclopedia Britannica, (χ.η.), pebble mosaic, Britannica, προβολή την 20^η Σεπτεμβρίου 2022 στο <<https://www.britannica.com/art/emblema-art>>.

Υπηρεσία Κυπριακής Χειροτεχνίας, (2017), Ψηφιδωτό, Τμήμα Υπηρεσιών Πληροφορικής, Κύπρος, πρόσβαση την 3^η Μαΐου 2022 στο <http://www.meci.gov.cy/meci/chs/chs.nsf/page8h_gr/page8h_gr?OpenDocument>.

UNDP, (2015), The Technical Committee on Cultural Heritage in Cyprus, European Union, Brussels, πρόσβαση την 23^η Αυγούστου 2022 στο <<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/TTCCH-2015-Brochure-FINAL-PRINTED.pdf>>.

Χαραλάμπους Ε., (2021), *Ένα μοναδικό ψηφιδωτό με τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή στο αρχαίο Κίτιον, Κύπρος: ανασκαφή, επί τόπου διατήρηση και προκλήσεις*, Σήμα Εκδοτική, Κύπρος.

Χαραλάμπους Ε., (2012), *Τεχνολογία Κατασκευής των Επιδαπέδιων Ψηφιδωτών της Κύπρου*, Εκδόσεις Ζήτη, Λευκωσία.

Χαραλάμπους Ε., (2008), The in situ conservation of mosaic and the work documentation in archaeological site of Kourion/ Cyprus, Κυπριακή Δημοκρατία Υπουργείο Συγκοινωνιών και Έργων Τμήμα Αρχαιοτήτων, Παλέρμο.

Χριστοδούλου Ε., (2022), Ένας πολιτισμός χάνεται..., Επιστημονικό Τεχνικό Επιμελητήριο Κύπρου, Κύπρος, πρόσβαση την 8^η Ιουνίου 2022 στο

<https://www.etek.org.cy/index.php/el/news-details/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF-%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%87%CE%AC%CE%BD%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9> >.

Χατζηδημητρίου Κ., (1982), *Ιστορία της Κύπρου*, Τυπογραφείο Προμηθεύς, Λευκωσία.

Χρυσόπουλος Δ., (1982), Το ψηφιδωτό (I), *Αρχαιολογία και Τέχνες*, **3**: 74-79.

Χρυσόπουλος Δ., (1982), Το ψηφιδωτό (II), *Αρχαιολογία και Τέχνες*, **4**: 71-73.

Wihr R., (1977), The restoration of the Mosaics in Germany, In : *Mosaics No.1 : deterioration and conservation, on the First International Symposium on the Conservation of Mosaics*, (Eds: V. Demaret) Rome 1978, ICCROM, 62-66.

Williams T., (2018), The Conservation and Management of Archaeological Sites A Twenty-Year Perspective, *Conservation Perspectives*, The GCI Newsletter, πρόσβαση την 3^η Αυγούστου 2022 στο

https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/33_1/feature.html.